

Товаришки

Олена Пчілка

I

— Так що ж се ви, Маріє Петрівно, невже таки справді пустите дочку за границю?

— Ох, нічого я не знаю, Катерино Пантелеймонівно! Власне, таки не знаю, що мені робить!..

— А що ж там вам робить? Не пускайте, та й годі!

— Так то вам говорити, Катерино Пантелеймонівно! А як же я не пущу, коли у мене серце болить, дивлячись на дівчину... Звичайно, вона не то щоб напосідалася, а все ж я бачу, що у неї тільки й думки, що про ту науку та про мандрівку в той Цюріх, чи як там він...

— Ото-то, Цюріх, Цюріх! Подуріли вони з ним! Вчора й мій Кость все провадив мені за його! Ну, та хлопцеві інше діло: мужчина собі всюди раду дасть!.. А дівчині зовсім не подобає віятись не знати куди й що, учитись на якусь лікарку. Бог знає що таке!

— Ну, от говоріте ж ви!.. Я й сама так думаю, а заперечити Любі не можу! Бачу, нудить вона, часом навіть плаче нишком... Боюсь, щоб ще сухотів не достала!

— О, вже так і сухотів! Нехай бог милує! Перебула б який час, поскучала та й забулася б!

— Ой, де там! Я боюсь, щоб ще не було так, як з покійною сестрою моєю, що як не віддали заміж за того учителя, то вона як засумувала, як засумувала, та й... на той світ пішла, сердешна!

— Отакої! Прирівняли ви! То таки шлюб, а то наука! Ще зроду й не чути, щоб хто-небудь достав сухоти через те, що не дали багацько учитись!

— Е, не кажіте, Катерино Пантелеймонівно! Не знаєте ви, як моя Люба кохається у тій науці і яка в неї вдача, а я її змалку знаю! Буде мовчати, буде мучитись, а вже як що наважить, то злегка не покине!.. Та мовчімо вже, Катерино Пантелеймонівно, бо вже вона ондечка йде!.. Ви вже, будьте ласкаві, і не кажіте їй нічого!..

— Ну, мені яке діло встрявати! Моє діло сторона!

Так розмовляли поміж собою дві старі панії, сидячи в гостиній, а попросту сказавши, в невеликій світлиці, побіленій крейдою, з трьома малуватими вікнами. Хата тая була густо заставлена старенькими стільцями й столиками, котрі й не думали здаватись модними. Правда, канапа, що стояла в глибині хати, з округлим столом наперед неї, мала мовбито штучніший вигляд з тою дерев'яною спинкою, вирізаною закрутками вгорі, та з тими теж дерев'яними бильцями, так званими ручками, закрученими верчиком. Але ж канапа була хоть і штучна, й пукняста, та без тої новомодної вигадки — пружин, і таки тверденька. Отож на тому, у всякім разі, найчільнішому місці в хаті сиділа одна з пань, Катерина Пантелеймонівна, очевидно, гостя, бо вона була в більшому й штучнішому чіпку і в мантилії, а друга — просто собі в хатньому ситцевому капоті і в прийнятому серпанковому чіпочку, обшитому зовсім

маленькими кружевцями.

На вроду обидві пані теж були розмаїті: гостя була таки, нівроку їй, в тілі, з чималим підгорлям, і хоть у чорному волоссі її, котре видно було з-під чіпка, й маячило трохи сивизни, проте пані була собі червона на виду, і темні очі її мали такий бистрий погляд, що хоть би й молодій! Друга ж пані, господиня, була собі тендітна жіночка, щупленька, з невеличким, вицвівшим видом; сивоватий волос мав слід, що пані була колись русавою; тонкі уста, довгенький носик і лагідні, сірі очі мали наче журливий вигляд, найпаче, коли пані, говорячи, похитувала головою.

Отож розмова була перервана приходом дочки господининої, Люби. То була молода, струнка постать, убрана в просту сивеньку спідничку, густо фалдовану, в біленьку серпанкову сорочку з широкими збираними рукавами, без жодних покрас, опріч невеличкої шпильки коло шиї. Узькі плечі і гостренький вид панночки нагадували пані господиню, наскільки вісімнадцятилітня особа може бути подібна до п'ятдесятилітньої. Голівку дівчини не можна було назвати дуже красивою, і очерт не мали великої правості, і вся вона була більше симпатична, ніж гарна; її оздобили каштанові кучері, котрі були підрізані й стояли вільною короною над невеличким чолом; темно-сірі, немовби чорні очі дивилися з пильною думою; невеличкі й нерівні, наче кущатенькі брівки надавали якийсь одмінний, принадний вигляд обличчю, так само як і дві темні родимі цяточки на ніжній щічці й коло узького ротика.

Дівчина ввійшла в хату делікатною, плавною ходою, скинувши на порозі тальмочку й брилика і поправивши свої кучері. Далі скромно підійшла до стола і повіталась з гостею, простягши їй руку; в другій руці держала велику, товсту книжку в оправі.

— Де це ви ходили? — спитала гостя.

— В бібліотеку ходила, книжку міняла,— одповіла дівчина, сідаючи коло вікна й починаючи перегортати свою книжку.

— Що ж то вже й за книжка така? — мовила гостя, споглядаючи. — Така здоровезна, моя матінко!.. Мусить бути роман який?

— Ні, не роман! — одказала дівчина, усміхнувшись.

— А що ж би воно там таке могло бути писано в отакій книжищі? — провадила пані, киваючи головою.

Дівчина повела брівками, як би затрудняючись, що одказати, потім промовила:

— Се учена книжка!

— Учена! — переказала гостя з якимсь одмінним виразом. Стара господиня, постерігаючи в її розмові якусь непевну ноту, турботно поглянула на бесідницю, але та, неважаючи на се, з тим же самим гострим поглядом спитала в дівчини мовбито просто:

— Скажіте мені, Любочко, будьте ласкаві, чи то правда, нібито тепер в учених книжках пишуть, що люди походять од мавп?

Старенька господиня глянула на гостю вже зовсім перелякана, але та одповіла їй поглядом: "Чого ви лякаєтесь? Се зовсім не про те річ, що ви думаєте!"

Дівчина на питання гостине усміхнулась знов, не підводячи голови од книжки, й

сказала:

— Та що ж я вам буду казати! Ви все одно не повірите!

— Чому ж не повірю?— одповіла пані голосно. — Допроводьте мені, що й до чого, як там воно виходить, то я й повірю, чом же не повірити?!

— Та бачите,— мовила дівчина,— щоб доповодить як слід, треба багацько говорить і багацько слухати, а так одразу воно, звісно, чудно здається...

— Кажіть! Я слухаю! — проказала твердо пані.

— Бачите, се залежить від того, з яким поглядом приступати зараньше до сього питання. Коли думати, що чоловік єсть зовсім окреме створіння, а вдачею мовби "не од сього світа", то, звичайно, як же тоді переконатись, що він може бути похожий на друге світове створіння! Коли ж допустити, що чоловік живе на землі так, як і все інше, що він має таке ж живе тіло, що для сього тіла треба всього того, що й для інших створінь — скажімо, звірів,— то чому ж би між строем тіла людським і звірячим не було східності? Чому ж нас не дивує, що одна звіряча порода похожа на другу? Що, наприклад, вовк похожий на собаку, хоть при всій східності вовк має й свої одміни, а собака — свої!

— Ну, бачите, то таки вовк, а то людина! — вставила гостя, впрочім, зовсім не задирливим тоном.

— Так же чоловік єсть той же звір, тільки розумніший! — провадила дівчина, оживившись — І сього в його ніхто й не одбирає; зовсім навпаки, нехай він пильнує, щоб стати ще розумнішим, але нехай знає, що він таке єсть, яке його місце в ряду всього живущого! Жодної образи для чоловіка в тім нема, що колись його порода була ще більше звірячою, ніж тепер, дуже подібною до породи мавп, котра до якоїсь міри зостається й тепер похожею, рідною людській. Чого ж ображатись, що мавпа має руки, що у неї похожий череп голови на наш, що взагалі од сеї найподібнішої породи пішла й людська, котра потім все розвивалась і стала далеко досконалішою?

Пані слухала уважно й замислено, нахиливши голову трохи набік. В очах її виявилась правдива цікавість. Згодом вона промовила:

— Лиха година їх знає, тих мавп, які там вони! Я їх так як і не бачила!.. Якось у Полтаві бачила, що водили по ярмарку, та так була заклопотана, що й не завважила, яка там вона була! Чорт їх знає, може, й справді похожі!..

— От стривайте, я вам покажу у книжці! — мовила дівчина усміхнувшись і вийшла в другу хату.

— І охота вам, Катерино Пантелеймонівно! — стиха шепнула стара господиня по виході дівчини.

— Що ж таке! — одповіла голосно чорнява бесідниця. — Я хочу знати! Що ж тут такого?!

Дівчина принесла книжку з малюнками і, сівши біля киті, стала їй показувати різні породи мавп. Пані дивилась з цікавістю, котру вона, одначе, мовби не хотіла показувати вповні; часом же у неї виривались такі уривчасті поклики: "О, яке!..", "Дивись ти!..", "Скажіть!" і т. ін. Далі, показуючи пальцем на одну з мавп, вона жваво промовила до

господині:

— Дивіться лишень, Маріє Петрівно, отее зовсім Лука Васильович!

— Ет, уже ви, Катерино Пантелеймонівно, завжди щось таке видумаете! — одповіла господиня, махнувши рукою й не дивлячись у книжку.

Та подивіться ж бо, коли не похоже! Нестеменнісінько Лука Васильович! І голова така, й ніс зовсім такий! Чистий Лука Васильович! Дивись ти, ще й кийком підпирається. Чудасія!..

Дівчина сміялася, спершись ліктем на стіл і даючи короткі пояснення малюнкам; мати ж її вийшла в другу хату й почала поратись коло поданого самовару. Незабаром чай положив кінець зоологічним студіям гості. Книжку, правда, в інтереснішій часті уже переглянуту, прийшлося прийняти, бо господиня й служниця Тетяна внесли й поставили на стіл ставницю з солодким смаженням у скляних мисочках і з чашками чаю, свіжим маслом і бубликами. Тема розмови за їдою якось сама собою змінилась. Коли старі пані обговорювали вже питання, в кого ліпше брати пісок на смаження — у Бігунова, чи в Юдки,— дівчина, випивши хутенько чашку чаю, взяла свою першу грубу книжку й пішла з нею із хати.

На простенькому ґанку з двома потемнілими дерев'яними стовпами й скількома сходками, що спускались у тихий двір, дівчина сіла і почала пильно читати, нахиливши кучеряву голівку.

Двір був просторий; опріч головного будинку, був у йому ще другий, менший domeк, дві комори й інші будови; все в порядку, не опущене; стріхи були солом'яні, в дворі подекуди росла зелена травиця, на покрівлі ледівні, прибитій землею, зеленів мох. Оселя була на рівній горній планині, але на самім краю її, зараз же за крайніми господарськими будинками планина обривалась досить крутим узгір'ям. Ставши отам під дичкою грушею біля комори, на краю узгір'я, видно було й інші склони міста, укриті панськими й міщанськими оселями та садками, переривані ярами, долинками. І все те спускалося до широкої оболоні, по котрій протікала химерними закрутами чимала річка з своїм притоком Брунью і меншими рукавцями проміж зеленими луками та білими пісковими косами. За Брунью, ліворуч, видно було близькі села, з'єднані одне з другим у веселу панораму; вони мріли при західному сонці, поблискуючи хрестами на церквах. Прямо за оболонню темнів великий бір, замикаючи краєвид довгою стягою. За тим бором зникали другі села; він же приймав між свої таємничі стіни й дальшу поважну течію річки і стояв могучим думливим велетнем, різко одбиваючись верхнім краєм од чистого синього неба.

Гарний був вигляд з двора, та ніхто не любувався ним на ту пору. В дворі було самотньо, лиш інколи перебігала з покоїв у супротивний менший домочок служниця, несучи що-небудь. Ніхто ж не заважав молодій панні у її читанні. Хоча й ганок, де вона сиділа на низеньких сходках, приходився близько воріт од вулиці, але та крайня улица глухого повітового міста була теж самотня й тиха, ніхто ні їхав, ані йшов нею.

Часом дівчина одривала погляд од книжки і переводила його в широку просторінь між будовами, туди, де здалека виднів край оболоні, залитий сонцем, і синій бір; але

погляд спочивав там неприємно, не милуючи краєвид, а одбиваючи в собі лиш глибоку думу, що перейшла з книжки в ту молоду головку і вчиняла в ній загарливу роботу. Та й знов нахилилась, знов поринала в читанні.

Власне, отак сиділа, зачитавшись, коли в дверцята біля воріт ввійшов молодий гість. Дівчина оглянулась на його, коли він був уже зовсім близько біля неї. Глянула, закрила книжку й усміхнулась, стрепенувшись та мовивши збентежено:

— Ах, се ви! — і подала гостеві свою тендітну, юпку ручку.

— А ви так зачитались, що іі не бачите перед собою нічого! — одповів делікатним, співучим голосом панич, вітаючись.— Так от як се дивно вийшло! Приїхавши з мамою та узнавши, що вас нема дома, я пішов вас шукать, а тим часом ви уже дома!

— Розминулись! — одповіла дівчина з краскою втіхи у виду.— Я тільки книжку взяла, та й додому!...

— Читаєте, читаєте! — мовив гість, сідаючи поруч з дівчиною й пильнуючи то книжку, то її злегка прижмуреними очима і з привітним усміхом.

— Ах, читаю!.. І знаєте,— додала дівчина, збаламучено одвернувши голівку,— що чим більше читаю останнім часом, тим більше бачу, як мало я знаю!..

— Що за парадокси! — мовив гість, знов усміхнувшись.

— Ні, справді!.. Часто зупиняюсь над тим, що для іншого було б зовсім зрозумілим! А навіть і з того, що одразу розумію, багацько дечого являється для мене таким новим, таким несподіваним!.. Неначе зовсім інший світ мені одкривається!..

— Що ж! Тим інтересніше!..

— Інтересно, се правда! — мовила дівчина, і очі її заблищали, личко пройнялось одушевленням.— Згадую, що ті романи, котрі я перше з такою охотою читала, не так похвачували мене, як отсі книжки!.. Там чудеса фантазії, а тут справжня світова область, з такими близькими явищами, з такими дивними законами! І так цікаво досліджувать орудування тих законів, сплетіння тих фактів! Так хочеться пильнувать їх!.. Вчора я кінчила "Фізіологію щоденного життя" Люїса! Що за чудо! Вона очарувала мене!.. Знаєте, в кінці кінців, ся область найбільш принаджує мене! Що може бути інтересніше: пізнавать життя самого нашого життя!.. Ах, я плутаюсь у словах, я не можу вам добре висловить моєї думки!..

— Я вас розумію!.. Ваше речення здалось би навіть іншому вигадливому красномовцю!.. Що ж! От і виберіть сю область своєю спеціальністю! Отже, поїдете, будете учиться медицини!

— Поїду! Поїду! — журливо протягла дівчина.— Се ще по воді вилами писано!.. Ах, а так би хотілось! — додала, стріпнувши кучерявою головою.— Уже так би училась, так би пильнувала, що, мабуть би, таки зрозуміла все, дійшла всього, що схотіла б!

З дверей на ґанок вийшла молодиця Тетяна і промовила статечно:

— Казали пані, щоб ішли чаю пить!

— Ах, я й не кличу вас!.. Заговорила!.. Ходіте! — мовила панночка гостеві, хутко встаючи. Він і'к устав якось безтямно і, не відриваючись од розмови, сказав ідучи:

Що ж, не залишайте свого бажання, то й поїдете ! Се конечно потрібно. Я певен,

що Марія Петрівна не стане вам на перешкоді!

Сидячі при столі за чаєм, молодий гість мало піддержував розмову з старими, хоть чорнява пані й удавалась до його з різними питаннями.

— Ти, Костю, бачив мирового? Говорив з ним? —питала вона.

— Ні, ще не заходив!..

Катерина Пантелеймонівна, котра ото, власне, й приїхала з села вкупі з своїм сином, щоб він справив їй у місті деякі діла, була дуже не втішена пім слоном; вона кидала бистре й проникливе око на свого Костя, коли він давав їй ті короткі, наче безтямні одповіді, ведучи розмову з панночкою, котра теж уділяла йому далеко більше уваги, ніж паням.

Та таки й можна було уділяти увагу такому хлопцеві! Обличчя його було таке гарне й змисленене! Праві очерти лиця мали артистичну тонкість; карі очі були вдумчисті і мовби витали у якихсь мріях, одтінялись темними бровами; довге каштанове волосся, одкинуте назад, хвилею збігало аж на плечі, оказуючи високе чоло з боковими забігами ніжного обрису. Біле лице його не було, однак, безживним: в лиці пробивалась краска, уста нагадували повні, червоні уста матері, пані Катерини; але вираз тих уст, визиравших з-під шовкового і, був зовсім інший, так само як і рухи паничеві, тонкі, делікатні.. Кость, чи, як називала його господиня, Константин Михайлович, при всій лагідності свого поведіння, мав якусь покоряючу вагу на матір: пані Катерина при йому навіть говорила не так голосно і без жодного гострого тону.

Тож обидві пані і не подумали заперечити, коли панич, допивши чай, мовив, виглянувши в відчинене віконце на тиху улицю з зеленими садками, по котрій уже лягали вечірні тіні:

— Любов Василівно! Ходімте на проходку! Так гарно!

— Підіте, підіте, Любочко! — проказала й собі Катерина Пантелеймонівна.— Чого маєте сидіть у хаті? А ми собі тут посидимо з Марією Петрівною!...

Любочка встала, накинула на себе чорненьку тальмочку, наділа сірого брилика з скромним пірцем і вийшла з паничем. Пані Катерина провела їх своїми чорними очима, повернула голову, споглянула назирцем і на улицю, як проходили повз вікна. Марія ж Петрівна сиділа нищечком, опутивши свій ніби зажурений вид та дивлячись у землю.

Молода пара, вийшовши на улицю, повернула перше вбік поза оселею і стала на краю узгір'я, на тому шпилі, звідки було видно знайомий нам широкий краєвид. У березі замічався чималий рух: там маячили людські постаті, що прийшли до річки чи то з пранням хустя, чи до купелі. На греблі, коло млина, спинився якраз довгий ряд навантажених возів, либонь, чумацька валка. А далі ті луки, той бір були такі спокійні... Вода там далеко в берегах^ стояла, як свічадо, тиха, ніби нерухома. В боковий приток Бруні видивлялись молоді верби, а сама тая Брунь смужечкою тяглась проміж зеленими луками десь туди попід села, повиті прозірчастим маревом.

— Що так задивились, Любов Василівно? — питав панич.

— Люблю сей краєвид!..— одказала дівчина і ще більше втопила втішливий погляд в далеку просторінь.

— Побачите кращі краєвиди!.. Там!..

II

Наші повернули назад і, широко бесідуючи, пішли собі містом. Перейшли вздовж майдану з гарною мурованою церквою посередині, з двома рядами доволі чепурних крамниць, біля котрих та біля столиків перекупок замічалось трошечки руху; взагалі ж і на майдані, і попід боковими одноповерховими будинками з просторими тіністими дворами було пусто, самотно, панував якийсь лінивий спокій. Далі наша пара вступила в широку вулицю, котра мала славу аристократичної, на їй-бо замічалось скільки вищих, доволі-таки панських будників з оздобними деревами. І тут було глухо: улица була невимощена і вкрита густим пухким шаром пилу, по боках під будинками тяглися узенькі стежечки протоптані пішоходами в зеленім моріжку.

— Зайдімо за Раїсою! — порадила панночка своєму кавалерові.

Вони наблизились до одного панського будинку, що виходив на улицу мурованим ганком з балясами і двома товстими білими стовпами. В одчинене вікно йшла на улицу луна співу з проводом фортеп'яно; далі можна було розібрати і слова пісні; досить гарне, хоч уже й не дуже-то свіже сопрано виводило:

Я мастіку зажгла,

Я цветов нарвала,-

Пріхаді на свіданье любви!!

— Віра Николаївна у Братових, се її голос! — мовила дівчина і разом з паничем увійшла через ганок у будинок. Там у світлиці з старою, але панською постановою вони знайшли цілу громадку: коло фортеп'яно стояла висока брюнетка з трохи вже помарнілими очертаннями лиця, в білій сукні з пунцовими стьонжками, вона ж то й співала; за фортеп'яно сиділа далеко молодша й свіжіша брюнетка в доволі простому перкалевому одінні, однак зграбно пошитому й оздобленому разком чорних великих гранатів; тут же містилися коло стола: сухорлява незграбна блондинка в незначному одінні і пан середнього віку, з круглим блискучим обличчям, веселими сірими очима і рудуватою чуприною, зачесаною набік; убрання його з ясного суконця, оздоблене блакитним галстуком з широкими кінцями, щось більше показувало на кавалерський стан; трохи одсторонь сидів з книжкою в руках, у скромній поставі молодий гарненький собі офіцер.

З приходом нашої пари співання якраз скінчилося. Почались вітання. Всі оказались знайомі між собою. Панночка Люба поцілувалася з брюнеткою, що сиділа за фортеп'яно, і мовила їй:

— Ми зайшли за тобою, Раїсо, — чи не підеш ти на проходку; не знали, що у тебе гості!..

— Се нічого не вадить! — одповіла Раїса, встаючи з-за фортеп'яно. — Ми можемо всі піти! — Далі пішла назустріч прибувшому паничеві Костеві, мовивши йому голосно, з привітним усміхом:

— А! Константин Михайлович! Дуже рада! Давно вас не бачила! Ну, сідайте ж, панове, тим часом, — додала Раїса яко господаря.

Але сидіти не прийшлося: у світлицю ввійшла невеличка панночка і, зробивши кнікс, промовила:

— Мамочка просять пить чай!

— Ходіте, панове! — гукнула Раїса, перебиваючи руському панові його кавалерську розмову, котру він уже розпочав з переспівавшою панною, Вірою Николаївною. Потім вдалася до офіцера:— М-еур * Богдашевич! Дайте вже спокій Карлу Фогтові та ходіте пить чай!

Офіцер соромливо усміхнувся, положив книжку па столик біля купки інших книжок і рушив з місця. Люба й Кость, хоть одмагались, що вже пили чай, мусили теж податися за гуртом.

У столовій коло біло накритого стола сиділа папі поважного віку (хоть вона ще не хотіла здаватися старою), у стрійному чорному кружевному чепці па темному настовбурченому волоссі. Вона держалася з призвоїтою стрімкістю; довгий ніс висторохувався гордовито вперед. Пані спишна повіталась з новоприбувшими і поважно запросила всіх до налитого вже чаю. Всі розмістились біля стола, порядженого по-панськи, але трохи скупю. В столовій весь гурток почувався не так вільно. Сама тільки пішим Раїса бажала й тут видаватись сміливішою й непригніченою. Вона говорила більше всіх, голосно, твердо. Сидячи біля Люби, вона одбивалась зовсім іншим характером вроди: досить міцно збудована, з чорним лискучим волоссям, заплетеним у дві коси, з правими обрисами, з свіжим рум'янцем, що пробивався па повних щічках, з темно-карими, не дуже великими, але бистрими очима, з сміливими чорними брівками, котрі так оддавались од білого рівного чола,— панна Раїса здавалась дуже гарною. Правда, блиск очей мав у собі щось холодне, усміх гарних уст був ніби погордливо спокійний; рухи в своїй сміливості були трохи різкі, так само як і в голосі її при всій його свіжій гучності бриніла ніби якась металічна нота; але, врешті, хто не дбав би о вираз м'якості, сердечної теплоти, а давав би перевагу красі тіла, енергії, певності в собі, той мусив би признать панну Раїсу дуже хорошою і вподобною.

Русявий пап у ясно-синьому галстуку, називаний у гурті Петром Степановичем, сидячи між Раїсою й співачкою Вірою Николаївною, часом з дуже солодкою міною поглядав на Раїсу; але тверда, трохи насмішлива мова її, з котрою вона інколи вдавалась до його, збентежувала, ніби лякала його, і він, ледве знайшовши, що одповісти, повертався до своєї сусідки, панни Віри, котрої тонкий усміх на блідніючих устах був для його не такий страшний.

— Ви, Петро Степанович, дуже добре зробили, що поїхали сьогодні до міста,— говорила Раїса.— Я вас заставляю писать мені прошеніє!

— Прошеніє? — перепитав панич, уже й справді трохи переляканий.

— Еге ж, прошеніє до губернатора, щоб видали мені паспорт!

— А се ж нащо?.. Куди се Раїса Павлівна збирається? — спитав Петро Степанович у старої пані господині, поглядаючи й на панну.

— Раїса їде за границю! — одповіла пані поважно, вимовляючи слова "за границю" з

притиском і надто по-російськи.

— В університет їду! — додала дочка. — Так! Тут не пускають — поїдемо за границю! Ще й ліпше! Як приїдемо назад, то заграничним докторкам ще більше будуть кланятись!

— А ви так певні в докторстві? — спитав панич Кость.

— Звичайно,— одповіла Раїса,— а то чого ж би так провадитись! Ми з Любою інакше й не думаєм!

140

Люба тихо всміхнулась і, підвівши очі, зустріла теж усміх Костів.

— То й ви, Любо, їдете? — спитала панна Віра.— Щасливі!..

— Не знаю ще,— одповіла Люба, червоніючи.

— Вам буде трудно! — вкинула пані господиня. — Раїсі інше діло, при її знаттю чужоземних мов!

— Всі їдуть, всі їдуть! Нас покидають! — мовив між тим Петро Степанович не то журливо, не то жартоми.

— Чого ж всі? Багацько застається! — одповіла Раїса, скинувши погляд на друге сусідство Петра Степановича.— Врешті, коли так журитесь, то забирайтеся й собі з нами в Цюріх!

— Куди там нам у Цюріх,— одповів Петро Степанович, зовсім збаламучений, поправляючи свою кудлату чуприну.

— А знаєш, Раїсо,— мовила Люба,— є справді товариш у мандрівці: Константин Михайлович їде!..

Раїса з втішливим дивуванням глянула на панича.

— Їду! Се річ певна!..— одповів він на той погляд. — І готов наскільки можу стать до помочі своїм землячкам!

Раїса Щиро втішилась, почувши новину про пашем Костя.

— Ах, чудесно! — мовила вона од серця.— Прекрасно! Я і не знала сього! — Очі її блиснули теплішим світлом.— Ну, ходіте, будем обмірковувать подробиці: коли їдемо, як і що!.. Панове! Здається, скінчили чай? Ходімте ж, трохи пройдемось!

Вона раптово встала, за нею охоче поспішили всі інші, уклонившись поважній пані господині. Панни почали збиратись на проходку: Раїса десь там у себе, а панна Віра в гостиній, уважно ладнаючи на голові перед великим дзеркалом бриль з широкими крилами. Незабаром всі рушили з хати. Вийшли говіркою юрбою, всі вкупі, але задля узькості стежки мусили розбитись на пари.

— Так ви їдете з нами! — заговорила до Костя Раїса і забрала його з собою вперед.

— А ми з вами застаємся! — щиро мовляла Віра, держучись у парі з Петром Степановичем, котрий охоче повів розмову далі, але виводячи на перший план просто заставання, а не слова "ми з вами"...

Люба й висока блондинка пішли в товаристві молодого офіцера. Але русявій панні прийшлося і тут бути більше мовчазною товаришкою. Люба з офіцером, спом'янувши о своїм спітканню того ж дня в бібліотеці, заговорили о книжках, звісних їм обом з

читання: вони обоє брали їх з міської бібліотеки. Молодий офіцер говорив стиха, трохи бентежився, але далі одушевився, вимовляв свою думку тепло, од серця. Обоє говорили як неофіти, з похватом, загарою, але тим ширіше, що, власне, одно не мало повздержуватись перед другим яко перед авторитетнішим, ученішим бесідником.

— Гартвіг мені не сподобався! — мовив офіцер, з прикрістю крутячи головою.— Якийсь він туманний, щось містичного є в його писанні! І до того він завжди ряд фактів пронизує якоюсь наперед взятою гадкою, а сього не повинно бути!

— Однак я думаю,— одпровадила Люба,— що сильному змисленнику трудно повздержуватись, щоб не виявлять помітно своєї провідної думки, від котрої походять і самі його фактичні пошукування. Праця вийшла б без сього занадто сухою, занадто безсторонньою! Я думаю, що така наука, не зогріта провідною думкою, скажу навіть — сердечністю, не так би навіть похвачувала нас!

— Я не говорю о ревності, о ретельності в научнім працюванні, але факти, те, що вони показують, хоть би й несподівано для слідкуючого,— ось що перше всього! Ні, я за чисто індуктивний метод! От мам Дарвін, нема над його! Ні туману, ні якої витворної думки, а через те й ніяких химерних фраз, просто запис фактів; але картина виходить така ясна, така проречиста сама по собі, що вивод приходить тільки зазначити! І тим доказніше для читця, бо вивод той він може навіть сам зробити.

Молодий хлопець виходив уже переможцем із розмови, бо останніми голосними реченнями заставив умовкнути Любу, але по якійсь хвилі вона знов зняла річ:

— Се темний, невияснений круг, з тими індукціями й дедукціями. Почім ви знаєте, що такий-то ряд фактів, котрі вам говорять нібито так вільно, самі не з'явилися в праці ученого власне через те, що він шукав їх наперед своєю думкою? Мавши звісну теорію, наперед угадував, що мусять бути у такому-то крузі власне такі й такі явища, котрі докажуть Гюго думку! І вони доказують її.

Лі стривайте! — запально одповів офіцер.— А тая ж теоретична гадка звідки взялась? Вона теж має собі ґрунтом реальне спостереження фактів, котре викликало й ту первісну гадку. Та не може ж бути у людській голові якогось чудовного зародження думок без враження з околиного світу!!

— Та я не знаю!.. І не в тім діло! Ми не про се говорили! — перебила Люба.— Я хочу сказати, що письменець, ну хоть би й який сам спеціаліст-учений, має право ретельно висловляти свою провідну думку, має право навіть, скажемо, нав'язувати вам її, і коли при сім говорить з ентузіазмом, красною мовою, то се не тільки не шкодить, а часто йде на користь праці!

Розмова ставала голоснішою. Панич Кость оглянувся на розмовців і затримав свою ходу, щоб зрівнятися з ними. Тим часом вийшли в чисте поле, тихе, повите білястим світлом ясної ночі; лиш од високих окопів понад шляхом лягала глибока тінь, Мова говоривших гучно лунала в тому німому просторі. Близько вітряка, що неначе який велетенський простягав свої крила в польову просторінь, наш гурток сів одпочити на розриві окопу і довго сидів там. Розмова часом утихала, молодь втішливо дихала чистим повітрям, споглядала на вільний краєвид з заснувшими вдалі крайніми оселями

міськими, окритими темними купами дерев,— з них де-не-де високо виступала тополя, одбиваючись думливою постаттю в чистому зоряному небі. Он зірвалась зірочка і ясною бистрою стягою покотилась до небесного краю...

Звезда покати́лась на захід,

Прості, золотая, прості! —

стиха промовив Кость, слідкуючи поглядом зірочку.

— Ах, Константин Михайлович! Ви бредите віршами! — мовила Раїса, голосно засміявшись і скидаючи близький погляд на панича.— Та й чого прощаєтесь з тою зіркою? Хіба ж вона зникає? Переміняє лиш місце в світовім просторі!

— Де ж поділась би поезія, коли б те розбирать? — одповів Кость.— Поезія єсть суб'єктивний погляд чоловіка на речі і яви природи.

Зав'язалась знов загарлива розмова, в котрій сперечники, однак, не прийшли до згоди. Кость лиш придбав прихильницю в особі Люби.

Нарешті знялись і пішли назад. Хутко голосний сміх Раїси лунав уже коло самого її будинку, де і гурток розлучався.

— Прощайте, поет і поетеса! — гукала Раїса Костеві й Любі, коли вони, залишивши всіх інших біля Раїсиної господи, пішли додому в супроводі лиш офіцера.

Мало розмовляючи, дійшло наше тріо до двора Любиного.

— На добраніч! — мовив офіцер, прощаючись з Любою коло воріт.— Приємного сну! Вам повинні снитись милі сни,— додав усміхнувшись,— ви така ідеалістка! Приємного сну!

— Спасибі!.. Тільки чого ж ви думаєте, що ідеалістам мусять конечно снитись милі сни? — кинула па одповідь Люба. Офіцер був уже поодаль, почувся лиш сміх його, голосний, але беззлосний.

Люба й Кость увійшли на подвір'я. Люба швиденько зійшла на ґанок, вступила в незамкнуту господу; там на тій канапі, де сиділа надвечір пані Катерина, було постелено для приїзного гостя-панича; нагорілая свічка освічувала самотню хату.

— На добраніч! — мовила Люба, вернувшись на ними, по Костя, котрий стояв у задуманій поставі, спершись на стовп гайочка. Він не спішився прощатись з Любою, що стояла перед ним, облита місячним світлом, з опущеним поглядом, з простягнутою рукою.

— Мама буде ждати!.. Завжди не спить, поки не прийду! — мовила тихо дівчина в одповідь на той погляд, котрий вона чула на собі. І, наче вихопивши свою делікатну ручку з руки Костевої, швидко пішла двором до другого, бокового, ґаночка, на Простішу половину хати. Там, на тій половині, її Обхопило душевне хатнє повітря. Перший покій не мав віконниць, і місячна стяга показувала Любі просі у путь далі мимо спавшої Тетяни. В другім малім покоїку Люба спинилась коло невеличкої простенької канапки, де їй було постелено, і заглянула через одчинені двері в сусідню спочивальню, мляво освічену малою лампадкою в кутику перед образом. Там на звичайному Любиному місці спала і похрапувала Катерина Пантелеймонівна; ліжко старої господині, перестелене, було порожнє: Марія Петрівна стояла на колінах перед

образами, молячись; білий чіпок її був низько нахилений. Оглянувшись на Любу, котра почала швиденько розбиратись, Марія Петрівна ще нижче схилилась, ще з більшою чулістю зашептала слова молитви. Люба, кладучись, зітхнула, споглянувши на ту похилену постать, облиту лагідним світлом лампади...

III

Коли ж і де діється та дія, що почалась оце? — питаєте мене, мої любі читальниці. Думаю, що до якої міри ви вже й угадали і те, і друге. Діється дія коло половини 60-х років у повітовому, ну, скажу вам, у полтавському місті.

Панночка Люба Калиновська походить з невеликої дворянської сім'ї. Батько її служив трохи по виборах, але хутко втомився турботами тої виборної служби, вийшов у одставку й жив на своїм господарстві, котре було невелике, але забезпечувало спокійне і не те щоб нужденне проживання. Пан Василь Калиновський був для свого часу доволі освіченим чоловіком, виписував альманахи, газету, надзвичайно любив Гоголя, зачитуючись ним у своєму садку під тінистою грушею... Сусіди мали пана Калиновського навіть за чоловіка ученого. Певне було те, що пан Василь поважав науку і хоть не мав синів, а тільки дочки, однак хотів, щоб діти його були освічені. Тож первісну науку грамоти російської і навіть французької давав сам, а далі, щоб учіння йшло пильніше, вдавався до людей. Отже, старша дочка, котру ходив учить сусіда, учитель з міського училища, закохалась не тільки в науці, але й в учителеві і вийшла за його заміж, після чого виїхала з мужем у Полтаву, де він одержав краще місце. Середня дочка була віддана в Полтавський інститут, де, як говорили, "заскучала" і вмерла. Зосталась найменша, Люба, котру ще за життя Калиновського оддали учитись в своєму місті, де дві статечні панночки відкрили пансіон. Учили в тому пансіоні російської граматики, історії і навіть географії, притім, звичайно, й французької мови, і музики, себто грання на фортеп'яно. Потім прибудила до пансіону якась стара німка, то котрі дівчата хотіли, то могли учитися й по-німецькому. Наука собі потроху йшла. Дівчата учились і притім не дуже нудились, бо були так близько від дому. Прийде, було, Люба додому, учить свої завдання, а коло неї плете чулку мама або шие, голосно виспівуючи, Тетяна. "Валдайская іюзвиніснность", "Валдайская возвишенность", "Уральскій хребет", — затверджує Любочка і мимоволі думає: "Чого у мами таке смутне обличчя? Чи вона все журиться за бідненькою Манею, що похована там, у Полтаві, чи за татком? Бідний татко, як він тоді нагло простудився на водохрещі й так швидко умер!.." В думці Любоччиній встають всі сумно-урочисті обходини тої пригоди, таткового похорону, далі думка переходить на інші речі. Он Тетяна співає:

Ой що біжить без повода?

Ой що росте без кореня?..

Любочка знає з тої ж пісні, що без повода біжить вода, а росте без кореня камінь; але як може рости камінь без кореня? Як він росте?.. Люба задумується, та не знаходить відповіді... Далі стріпує стриженою голівкою, згадує, що треба ще вивчити французькі слова. "Маліновка — la fauvette, la fauvette, соловей — le rossignol", — проказує Любочка. "Красиве слово rossignol, — думає вона, — та тільки якось не

підходить!.. Соловей, соловейко!.. Як то там у тій пісні: "Ой ти, соловей, пташко маленька, та й не щебечи, вгору летючи!.. Та й не обтруси ранньої роси!.." У Бакая в садку так гарно співають солов'ї... і у нас у хуторі... Славно теж кує зозуля в ліску за хутором: "Ку-ку, ку-ку!.." Як вона може вгадувати, скільки кому год жити? А може, тому неправда, що зозуля вгадує літа? Як пташка може знати?.. А нащось-то кажуть!"— Люба знов задумується; розпитатись докладніше нема в кого... в пансіоні навіть сміялися б, якби спитала...

Підросла Люба... Часто бачила вона у комірці скриню з книжками; було, як пораяється в комірці мама, то й вона загляне в ту скриню,— там поверх книжок мама клала клубки ниток та інші делікатні речі; візьметься Люба за книжку, а мама зараз: "Не руш, не руш, Любочко, то таткові книжки, дітям вони нездатні!" Любочка й одкинеться. Але от далі Любочка таки зважується брати ті книжки і виносить їх на світло. Книжки мають якийсь цвілий дух, листки позчіплювались... Любочка читає заголовки, прочитує цілі картки.. Часто, часто стала вона довідуватись до тої скрині з книжками! О, багацько вона знайшла там до читання: там були журнали за цілі роки, окремі романи, такі цікаві, з дивними пригодами. А в іншому оповіданні й просте щонебудь розказується, та тільки так жалісно,— Люба аж плаче над книжкою там у садочку під шовковицею. Якось же Люба витягла з скри ні прекумедну книжку, спершу аж якось очам не вірила: що таке? Так зовсім по-простому виходить! На першій же картці стоїть: "Еней був парубок моторний,— еге ж бо так, парубок моторний,— і хлопець хотів куди козак, удався на всеє зле проворний, завзятіший од всіх бурлак!.." Що се таке? Очі в Люби заблищали.

— Мамо? Звідки в нас ця книжка? Теж таткова? — питає Люба.

— Таткова, серденько, таткова! Він, було, вголос із неї проказує... смішне там!

І справді, й Люба щиро сміялась, навіть скінчивши; щось таке й Тетяні прочитала з тої книжки. Тетяна все чисто розібрала, теж разів зо два засміялась і навіть потім, здивавши Любочку, спитала:

— А що ж там далі, панночко, в тій казці?

Більше таких одмінних книжок Люба не знаходила. Тільки й знов здивалася з тою простою мовою у письменному обході: приїхала якось на літо сестра з чоловіком, і привезли з Полтави якісь писані вірші, такі вражаючі; назавжди одпечатались у Любиній голівці такі вирази, як "червоною гадюкою несе Альта вісті!", "Хоча серце замучене, поточене горем, принести і положити на дніпрових горах...". Говорили, що той письменець, котрого були ті вірші, переписувані на аркушиках, все тільки так і писав по-простому, по-"малоросійському", що сам він простий селянин і за своє писання засланий кудись далеко...

Люба сказала про ті вірші своїй товаришці по пансіону, Раїсі Братовій, виголосила при їй цілий шматочок з їх; але Раїса сказала, що то зложено по-мужицькому і щось таке неприличне!

Раїса, бачите, була велика панночка. Себто не дуже й велика, але рід її бундючився, удавав з себе аристократів. Колись-то ще дід Раїси, старий Брагов,— чи, як

мужики називали, старий Брага,— був справді дуже багатий та поважний, його навіть предводителем вибирали; але син його Павел Брагов, військовий чоловік, як то кажуть, таки добре "протер очі" батьківщині. Змотався, доти заставляв та перезаволавав свій маєток, поки довгу стало чи не більше, ніж маєтку! Однак все ж був "такого роду", та й жінку взяв теж таки з важнішої сім'ї, то й не переставав належать до аристократів. Якось його й на уряди статечні вибирали: то судією, то якимсь там депутатом, і взагалі якось воно велось у сім'ї по-панському. Панночки — Раїса найстарша — говорили по-французькому. Все б воно тяглося так-сяк і далі, та ота "воля" наспіла. Се вкінці підкосило діла Брагових... Пан Брагов, сяк-так зліквідувавши свої діла по маєтку, десь затерся, до якогось родича служить виїхав, інші говорили, що якась і сімейна історія замішалась, досить того, що пані Брагова зосталась у нашому місті сама з дітьми та з якимись невеликими окраєчками колишнього маєтку. Однак панська традиція і колишня пиха zostались. Отже, хотілося б дати підрісшій "Раїсочке прілічне востітаніє", та ба! Прийшлося оддати її в той пансіон, куди ходила й Люба Калиновська. Дивне діло! Були там далеко заможніші дівчата, багатеньких панків або купців, однак Раїса Брагова вважалась таки проміж ними великою панночкою і сама мала себе за таку, чуючи од мами, що вона повинна пам'ятати, якого вона роду.

Отак, часом скося поглядаючи одна на одну, а часом по-дитячому або, пізніше, по-молодому щиро зіходячись на який час, дівчата скінчили свою науку в пансіоні. У живую хвилю життя вступили вони одразу! Яким глухим, патріархальним не було наше маленьке місто, а й туди міцними струмками покотилось нове життя тих років. Старі основи громадського життя, міркування, хисту, як крига навесні, поламались, закрутились, потрощені, наганяні теплою, вільною течією. Таким свіжим, молодим повіяло в повітрі!.. Старі руки й голови, здивовані, прибиті, приголомшені, опускались, молоді ж так сміло бадьорно підіймалися, ретельно шукали праці! Молодь з сяючим поглядом дивилась просто на зійшовше світло правди й волі, і не гадаючи, що світло те може колись примеркнути...

Любі не треба було вже шукати книжок у давній батьківській скрині: вони мовби самі шукали її й подібних молодих голів. Хто сказав би, звідки й як склався гурт любителів, котрий почав грати спектаклі, для того щоб на зібрані гроші завести в місті бібліотеку. Де вона й вродилась, тая бібліотека!

Отам же як Люба, так і Раїса найшли годівлю, котра відкрила їм новий світ.

Хто саме промовив те слово — "їхати учитися за границю",— трудно сказати. Та думка бродила сама. Раз у раз приходила чутка про їдучих, про поїхавших туди. Зоставалось одно: як вирватись із, рідного гнізда, котре все ж,— хоч і як розхитана була його влада,— мало свою вагу! Тяжкого жалю завдала матері Люба, сказавши їй уперше про своє бажання їхати учитися за границю. "Одна ж вона при мені зосталась, моя Любочка, мізиночка дорога,— думала з сльозами в очах Марія Петрівна.— Як же я зостанусь сама, як же я її так далеко одпущу?! Але як же й не пустити, як не знайти способу спорядити дитину, коли вона так рветься у ту путь!.. Та й каже ж вона, що поїде ненадовго! Може ж, господь продовжить віку, дасть побачити її знову, голубоньку

рідну!.. Спромогу тільки треба знайти, з чим би мала виїхати й там жити Любочка! Ну, що ж, уже якось би то можна було зарадити справі: ґрунти оддані людям в оруду за певну річну плату; а їй, старій, хіба багацько треба? Однаково все, що одбирала б річно, витрачала б більше на Любочку,— ну, все ж одно можна те саме чи там трохи більш уділяти й тепер, на той Цюріх,— де він у лихої години вирвався!.."

А мамаша ж Раїсина? Як же сая?.. Та що ж, взагалі мамашам трохи ввірвалась нитка розпоряджатись долею дітей, та ще таких одважних, як Раїса! Ну, і не одна ж вона була при матері,— хвалить бога, у пані Братової сім'я чимала — всіх четверо діток... Що може Раїса висидить тут, у глушині, без відповідних своїй родовитості способів життя? А то все ж таки поїде за границю, вернеться значною між іншими панночкою, ученою,— тепер се в моді,— хто знає, може, тим побитом Раїса знайде своє щастя! І пані Братова скінчила на тім, що не тільки з пишністю звіщала знайомим о мандрівці Раїсиній "за граніцу", але на сподіваній кар'єрі старшої дочки строїла до якоїсь міри прийдешню кар'єру й інших, менших дочок.

У будинку пані Братової була заметня. Бігали слуги й малі панночки, раптово розпоряджалась Раїса, та й сама пані Братова була щось не така поважна, як звичайно. Ув'язувались пакунки Раї-сині, ладнувались узлики: Раїса того дня виїздила за границю. Умовлено було їхати таки вкупі з Любою і з Костем Загоровським. На Київ, куди перше мали їхати наші, треба було простувать звичайною дорогою, як то кажуть, "на довгих": себто чи своїми кіньми, чи наймаючи підводу на всю путь.

Тож, роздумавшись, як краще, зважено було найняти найліпшого візницю в цілому місті — не жида-балагулу, ні! а статечного міщанина, Семена Мороку: добрих тройку коней мав і добрячу бричку з будкою. Мороку договорила Калиновська.

— Я, мамочко, не хочу, щоб вони заїздили сюди!— мовила Раїса.— Там їх матері, може, здумають проводить, а ви з ними не знайомі, то тільки стіснення вийде! Краще я заберуся з вещами та од'їду до їх! Я уже так і вмовилась!

Пані Братова поміркувала й сказала:

— Се правда! Можеш од'їхати туди прольоткою! Раїса, в сіренькому подорожньому одінні, при маминому дзигарику на тонкій золотій цепці, була бадьорна і лиш іноді турботно оглядалася, чи не забуто чого. Далі вийшла в гостину: тут же була й панна Віра Николаївна, і Петро Степанович, як завжди, весело усміхаючись.

Подали їсти. Вся сім'я розмістилась разом з гостями. Подавалося якось недбало, спішно, їлося мало. В рухах Раїсиних замічалась нервовість, хоч за столом бадьорилась ще більше. Пані Братова сперлась на руку, в очах їй стали сльози, далі вона тихо піднесла до лица свою тонку хусточку.

— Е, мамочко,— мовила, присуваючись ближче, Раїса,— плакати я не позволю!.. Се не гаразд!.. Чого журитись?..— В самої, однак, голос був ненатуральний.

— Прислали сказати од Калиновських, чи хутко панночка будуть готові? — мовила покоївка, ввіхо-дячи в столову.

— А вони вже готові? Панич Загоровський уже там? — спитала, стрепенувшись, Раїса.

— Кажуть, що там. І коні вже прийшли.

— Гарзд! Скажи, що зараз!.. Ну, мамочко, треба їхати!..

Всі встали. В покоях заметушилися знов. Виношено пакунки, складано їх на бричку Петра Степановича, котрий сам клопотався коло неї; Раїса в супроводі Віри Николаївни й її кавалера мали од'їхати прольоткою Братових. Всі сиділи в гостиній.

— Готово! — об'явив Петро Степанович, увіходячи в покій, весь червоний, обтираючи спітніле чоло.

Раїса підійшла до матері.

— Прощайте, мамочко! — мовила тихо, з поважним лицем.

Пані Брагова звелась і стояла нерухомо, стиснувши пальцями в золотих перстнях свою хусточку; чорні брови її зсунуті з мукою, багатенько дрібних зморщок, котрих так не любила пані Брагова, з'явилось на її чолі. Вона повздержалась тільки, щоб перехрестить Раїсу, потім з плачем припала до неї. Раїса цілувала її руку, нічого не говорячи.

— Нехай бог благословить тебе! — промовила далі пані Брагова та й знов залилась сльозами, стиха уривчасто шепчучи:—А татка... а татка немає... не приїхав і провести тебе!..— Бліді руки судорожно обіймали Раїсині плечі. Тяжкі ридання розляглись по хаті.

— Не плачте, мамочко! — тихо вмовляла Раїса.— Не вбивайтесь!.. Все буде гарзд!.. Бережіть себе!

— Пиши!.. Пиши!..— промовляла мати.

— Писатиму! Зараз напишу!..— Раїса ще раз поцілувала руку матері, розлучилася з нею і потім перецілувала обох сестричок, котрі стояли, стиснувши ручки, з сльозами в очицях, з тремтячими губками.

— А де Жорж? — спитала Раїса про малого брата. Кликнули хлопчика, котрий був коло возів, вилізаючи то на один, то на другий. Раїса силкувалась бути веселішою.— Будь здоров, Жорж,— промовила вона, цілуючи оживлений видок хлопчика,— колись і ти поїдеш учитись на професора! Будь здоров!

Прощання з тітками пройшло досить байдужно... "Прощайте, прощайте! До побачення!"-говорила на всі боки Раїса, виходячи з будинку. На порозі мати знов обняла її. Бричка й прольотка рушили.

Тим часом у хаті в Калиновських ішла своя заметая. Ранесенько, майже зовсім не спавши, встала Марія Петрівна. Люба, пізно скінчивши своє вкладання, ще спала; коли прокинулась, чула, що розпорядження матері були в повному ході.

Рано були попечені пироги. Та й ранній обід приспів незабаром. Тремтячими руками загортала Марія Петрівна в синю бумагу ті пироги, ті кури... Вона була бліда, без кровиночки в лиці, та мовби похудла, постаріла за останню добу; тільки очі були червоні,— либонь, од неспаної ночі... Говорила мало, та й то упавшим, стиснутим голосом. Однак не переставала клопотатись про все, що було потрібно для од'їжджавшої Любочки. Упорає одно, покиває головою, проведе рукою по очах та й знов візьметься за що-небудь...

Прийшла близька сусідка, поприходили й далші сусіди, але добрі приятелі, приїхала й тітка Любина, приїхали й Загоровські. Любочка зустріла їх на ґанку. З виступившою в виду краскою, з теплою іскрою в очицях подала вона Костеві руку.

— Ну, що ж, вибираєтесь? — спитав з приязним усміхом Кость. Люба теж усміхнулась на відповідь. Катерина Пантелеймонівна пішла в покої. Повіталась. Щось то й пані Катерина була якась не своя того дня. Очі її, хоч жваві, як завжди, бігали якось непевно, немов ховаючи від чужого спостереження вираз турботи. Мавши зроду таку розкішну краску у виду, трудно було її позбути зовсім; а все ж обличчя пані Катерини було щось не таке квітнуче, як завжди, куди блідіше: краска коли й проступала, то якимись плямами.

Люба й Кость zostались на ґанку. День був хоть уже осінній, та теплий такий, погожий.

— Ходіте в садок поки що! — мовила Люба. Садочок її був невеликий; було в йому й скільки грядочок з квітками, рівненьких собі, без жодних штук. Резеда, чорнобривці ще процвітали розкішно... Люба зірвала собі скільки чорнобривців.

— Візьму на пам'ять! — мовила Костеві з тихим усміхом, а журливий погляд мимоволі блукав по околицях рідного гнізда... — Шкода-таки, шкода сих рідних образів, — мовила Люба, — мов од серця щось одривається!.. І чогось здається, що вже не вернусь я назад такою, як їду! Так все невідомо!

— Вернетесь ще кращою, ніж тепер! — завважив Кость, заглядаючи в замислене, стурбоване личко Любине.

Вони вернулись до хати. В покоїках стояв шарварок, гомін. Зненацька почулось бряжчання дзвоника. То їхав уже візниця з бричкою. Марія Петрівна, почувши той дзвоник, зблідла ще більше, якось закаменіла на місці, серце їй замерло. Тьохнуло воно і в Люби... От зараз, зараз їхати...

Обідали тут ще з меншим ладом, ніж закусувано у Брагових. Теж якось не йшло в душу. Марія Петрівна сиділа мовчки, стуливши руки, опустивши голову; підводила обличчя, щоб спинити скорботно милуючий погляд на своїй дорогій Любочці, але знов опускала голову, бо сльози туманом застиляли її очі.

Якось-то пообідали. От-от будуть рушати. Марія Петрівна сидить у дальшій хаті на скриньці під вікном і гірко, гірко плаче, стиха схлипує. Любочка прийшла, сіла коло неї і тихо припала до плеча. Марія Петрівна заплакала голосніш, спершись на обидві руки, закривши вид. Далі пригорнула Любочку.

— Голубонько ти моя! Серце моє! — виривалося в Марії Петрівни з плачем.

Любочка теж плакала.

Якраз ввіходить Тетяна і мовить:

— Пані! Там уже той Морока гнівається, каже, щоб уже виїжджати!..

Отож і послали до Раїси. Вона приїхала з Вірою Николаївною й з Петром Степановичем, привезла з собою бадьорніший дух, поводитася сміливо, жартувала з паничем Костем. Прибув і офіцер Богдашевич пожадати щасливої дороги!.. Він теж хотів говорити жартливо з Любою, але в голосі і в погляді його була якась непевність —

більше чулості, ніж того жарту.

— Будьте ж ласкаві, напишіть, як там вам поведеться! — просив він Любу, запинаючись на словах.

— Добре, добре! — одказала вона.— І ви пришліте звісточку, як тут що буде! Я буду дуже рада листам, бо мама не писатиме довгих листів.

А мама та вже нічого не чула! Не чула, що їй толкували новоприбувші знайомі, Віра Николаївна й Петро Степанович, не чула нічого з того гомону, що був у її хаті.

Вещі всіх трьох подорожніх укладені, вимощено в будці для панночок і навпроти — для Костя.

— Ну,— мовив Кость, встаючи,— прощайте, мамо!..

Почалися ж обняття та сльози... А вже Марія Петрівна так і вмила слізьми!.. Любочка прощалася зо всіма.

— Прощай, Тетяно! Прощай, Уляно! — мовила вона крізь сльози, цілуючись. Давні служниці теж плакали.

На ґанку Марія Петрівна як припала знов до Любочки, то так і залякла. Коли б не ридання, то можна б було подумати, що скаменіла.

Отож як сіли в бричку Раїса, Кость і та дорога Любочка, Марія Петрівна ледве бачила: не бачила-бо й світу за сльозами...

— Щасливо!.. З богом!.. Щасливо!.. Хай бог провадить!.. Щасливо! — гукав Петро Степанович.

Офіцер Богдашевич мовчки махав шапкою Любі, що виглядала з будки до матері.

Будки не стало видно. Тільки здалі бринів дзвоник.

V

Семен Морока, огрядний чоловік, був, як сказано, господар статечний, то й віз по-хазяйськи: не на один раз, мовляв, треба коней.. Тож наші подорожні мали вільну спробу роздивлятись по околиці.

Помалу розстились поля, наближались переліски, балки, виринав хуторець самотній, окритий садовим гіллям, з криницею під вербою, та й знов поля, поля без кінця... Он на кінці виднокругу мріє село, немов до половини вросле в землі, маячить стріхами, верхньою половиною церковці під зеленим дахом. Он видніє велика могила, наполовину розорана, маячить задумчистим сивим верхом посеред чорної, мертвої ріллі, говорить з вітром.

А от поля починають хвилюватись; один малий перевалок, другий, і з пригори видніє близько село Вербівка, що розкинулось геть понад ставом. Там мав бути первий спочинок наших подорожніх, дарма що сонце ще й не зовсім зайшло. От гребля, обсаджена вербами, трясуча така,— панночки лиш посміхуються, як кидає їх у бричці. Он при берегу човник стоїть прив'язаний, а близько його на кладці перуть підтикані молодичі, задивились на наших мандрівців, на часину праники поопускали. От наші і в село в'їхали. На роздоріжжі великий заїзний двір; Морока сюди не хоче заїздить. Дехто з перестрічних скидає шапку, здоровкається. На улиці діти уважно споглядають, білоголовенькі такі, стоять у воротах чи поспинались на перелази. А бричка все

посувається повз двори, колодки, довгі тини. От на заломі перед майданцем Семен Морока став коло заїзного двора.

— Отут будемо стояти! — сказав.

Панночки виглядають, вилазять, ідуть у ту, мовляв, вітальню для подорожніх; там приймають їх з Костем два невеличкі покоїки з темною постановою. Гості скидають закурену верхню одіж; вони й потомлені трохи, й охочі посміятися з тої "іскопаємої" канapi, що стоїть в покої, з того скривленого самовара, що внесла жидова наймичка, подавши потім і чайника з фантастичними синіми квітками, і "підозренні" склянки на облупленій округлій ставничці.

Добули наші подорожні свій припас, даний з дому, живляться, п'ють чай. Говорять, жартують,— ось-бо вони вже справді в дорозі!.. Мандрівці!.. По скінченому чаєві пішли пройтись за село.

Село к заходу сонця оживилось: молодиці беруть воду біля колодязя, розходиться їх жвавий гомін, скрипить високий журавель; іде череда й стадо овечок, збиваючи кіптяву. "Ме-е!.. бе-е!.." — розлягається улицею; вертаються люди з поля з возами, повними снопів. Один з господарів, ідучи коло волів, мовив, порівнявшись з нашими:

— Добривечір!

Кость уклонився, Люба стиха одказала теж "добривечір".

Раїса засміялась.

— От уже чудне вітання!.. З якої речі? — завважила вона.

— Так!.., з увічливості, з привітності! — одповів Кость.

— Ви, Раїсо Павлівно, панночка, не знаєте свого народу! Ні його звичаїв, ні його натури!..

— І не хочу знать! — одповіла Раїса.— Що може дати мені се розпізнавання?! Кожен індивід з того народу, по-моєму, може не більше викликати інтересу, як інша рослина! Живе чисто ростинним життям!

— Ростинним? Ви так думаєте?!

— Звичайно! Подивіться он на того хлопчика й дівчинку, що лежать там на верху воза: чим вони одмінні од тих же снопів? Нерухомі, з безмисним поглядом! Або й сей господар, з котрим ви так щиро повітались, у найліпшій разі може бути порівняний з своїм волом: одні процеси життя — і фізіологічного, і інтелектного!..

— Ну, Раїсо, ти тяжко помиляєшся! — загарливо вмішалась в розмову Люба.

— Тяжко помиляєтесь! — підхопив і Кость.

— Помиляюсь! Помиляюсь! — жваво провадила Раїса.— Докажіть мені, що я помиляюсь!

— Що ж тобі доказувать! — одповіла Люба.— Спинись, довідайся у їх самих! Спитай, про що думають ті діти, що може тобі сказати той чоловік!..

Раїса голосно засміялась:

— Ах, скажіте, з ласки!.. Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! Ото розмова була б!

-А що ж ти думаєш! — з спокійним усміхом одповіла Люба.— Для тебе, може б, і дуже цікава!

— Врешті,— вкинув Кость,— коли б ми і вважали, що світогляд нашого народу, його інтелектна сила нижчі, ніж у нас, не такі розвиті, то наш обов'язок піднести їх, розвивати!

— Розвивати? — насмішливо протягла Раїса.— Спасибі вам! Занадто тяжка й невдячна праця! Та навіть,— додала по хвилині,— з нашої руки податись на сю путь — значило б спинити прогрес! — Як се так? — дивуючись, запитав Кость.

— Так! — одповіла Раїса з сміливим поглядом.— Бо се значило б спинити на місці ту частину осіб, ту меншину, котра може йти вперед: замість того щоб хоч принаймні вона дійшла, досягнула до мети, ви хочете осудити її на те, щоб вона стала на півдорозі і зайнялась переживуванням здобутого, переживуванням укупі з волами, з незмисленною масою! Маса вся прогресировать не може! — провадила дівчина.— В людській громаді сили не можуть бути рівні по самій натуральній суті речей: одні — слабші, недолугі, другі — міцніші, вдатніші, нехай же, не гадаючи о неможливому порівнянні сил, іде вперед той, хто здолає!

— Нехай іде той, хто здолає! — запально проказав Кость.— Та нехай веде за руку й того, хто од-став, ослабши на який час!

— Інакше може вийти,— додала Люба,— що той, хто піде вперед сам, залишить за собою безодню!

— І нехай! — з упертим усміхом мовила Раїса.

— Се не має смислу! — заважив Кость.— Голова одрізана од тіла!.. Нащо ж давати розростатись тій безодні, у котру вам самим, може, стане коли-небудь страшно заглянути — і в вас самих завернеться голова?

— Далі од краю! Не заглядатися в безодню, все вперед! І знайти собі придатне становище! А об тім, коли хто має охоту класти кладки через безодні, нехай кладе! Вільному воля!.. Але я думаю, що тому, хто вже ступив уперед, на той бік безодні, однаково повороту нема,— додала Раїса зважливо.— Він може тільки зірватися з кладки і розбити собі голову чи захряснути в болоті!..

— Ачей, не розіб'є голови! — мовив з усміхом Кость.— А коли й упаде, то, чей же таки, не в болото!..

Шпарко розмовляючи, наш гурток дійшов до кінця улиці. Оселі ставали рідші, переривані городами, левадами. Осторонь сидів на колодках під вербами гурток дівчат і хлопців. Челядь співала; в тихому повітрі лунало виразно:

Ой дуб на березу
Листом похилився!
Молодий козаче,
Чого зажурився?

Кость втішливо повернув голову назустріч тому співові, провадженому повними голосами з похватом і майже урочисто.

— Ну, що? Радіє ваше серце? — з усміхом спитала в Костя Раїса, кидаючи на його раптовий погляд.

Він одповів не зараз, все слухаючи співу.

— Ні, ви скажіть,— мовив Кость, поминувши колодки,— невже вашому серцю отсей спів не говорить нічого?..

Раїса з якоюсь непевністю повела брівками і нічого не одказала. А спів усе лунав, доносячись гучною хвилею. Аж коло царини чутно було його луну. Царинний дідусь біля свого куреня немов пильно слухав, похилившись...

В полі починало темніти, на небі займалися зорі. Довга хмарка на заході теряла свої барви, робилася тьмяною, зливаючись з вечірніми тінями. На шляху було тихо,— лиш запізнільний віз торохтів десь далеко.

Тихо підійшли наші бесідники, вернувшись з далекої проходки, до свого пристановища. Пора було подумати про спочивок. Раїса стала розбирати свої пакунки, думаючи слати можливу постіль. Кость дбав об тім, де б найти собі притулок, щоб якомога менше бути на заваді панночкам. Люба тим часом стояла коло одчиненого вікна, спершись на лікті, дивлячись на зоряне небо.

Гурток дівчат, чи то вертаючись з ulиці, чи ще тільки поспішаючи туди, виводив, ідучи близько:

Ніч моя темна, Зоре моя ясна!..

V.

— Grunerberg! Zwei Minuten!.. Grunerberg! Zwei Minuten!.. — гукає кондуктор, швидко пробігаючи вздовж поїзда по помосту.— Grunerberg!.. Zwei Minuten!..— доноситься вже з самого кінця платформи.

Де се? Що се?.. Тільки що була Вербівка, а тут уже Grunerberg!.. Еге ж, маєте собі — так! Вербівка давно залилася за плечима та за очима!.. Давно Семен Морока, довізши панночок до Києва, подався назад, везучи Марії Петрівні листочок од Люби, котрий вона візьме радісною рукою і скропить сльозами; давно залились за плечима і Київське шосе, Брест, Варшава, давно переїхано границю... Європейські городи минали, як мрії...

Далі, далі земля міняє обличчя, вабить очі дивнішими дивами культури, дивнішою красою! Та хіба ж, справді, не в книжках тільки описуються такі замки, хіба не на малюнках тільки малюють такі зелені, круті гори, які почались отам у прирейнській країні?.. Боже! Як дивно! Як гарно! Мої панночки не надивляться на ті краєвиди! Он гора вся укрита виноградом, і внизу город,— чи ні пак, називається воно нібито Dorf (нім.село), — такий щільний з високими будинками під червоними дахами з якоюсь-то шпичастою кірхою; місця нема, щоб пустувало, все обпрацьовано, зеленіє, красує. А на зеленій горі високій, на самім вершку стоїть замок стрімчастий, химерний! Як могли люди збудувати його так високо?! Як доставались туди з камінням з усім!.. Неначе яка чарівна рука поставила його там давно, давно!..

А онде річка в'ється, стиснута горами, стрибає срібна хвиля по каменистому дну. Промайнула! Знов самі ярі гори та прекрасні долини.

А от, кажуть, зараз Рейн буде! Сусіди-німці стають у вагоні коло вікон, пильнують того наближення з поважним лицем.

— Дивись! (Sieh!) — каже урочисто старий німець маленькій дівчинці, мабуть,

онуці, котра, либонь, ще не бачила на своєму малому віку того "батьківського" Рейна,— і дід показує пальцем нічого більш не говорячи. З'являється ж та широка, можна просторінь водяна, перед котрою розступаються й гори, попиті виноградом, увінчані віковими соснами,— Рейн!

За Рейном гори усе вищають, громадаються одна над другою. А там далі видніють ще вищі, з білим краєм угорі. Зеленіють по їх бори, ліпляться людські оселі, витворні такі chalets (фр. швейцарські будиночки) тії, падають потоки, в розскелинах дорога в'ється. Одна дивна панорама змінюється другою при тих зворотах. А над усім небо, таке синє-синє...

Мандрівці наші говорять менше, тільки поглядами міняються більше; втіха і якийсь турботний настрій одбивається в їх. Та й знов очі приковуються до тих дивних картин.

Сонце вже на заході. По глибоких долинах залягає туман, пасмами підіймається все вище. А зате як грає західне сонце по горах, яких барв надає їм! Ні, на картині не змалюєш усіх тих тонів! Від синього до рожевого, як цвіт дівочої рожі. Сонце зайшло, гори потемніли; як невідомі таємничі велетні наступають вони з боків крізь мряву сутінь. Де-де блищить зірка. Темрява налягає все більше і на гори, й на все дивне около.

Однак і крізь тінь ночі видно, що наближається велике місто,— онде воно маячить огнями по подолу гір. Поїзд спускається до його в долину, випускає різкий, верескливий посвист, один і другий,— зараз поїзд спиниться на цюрихській станції.

Серце так тремтить, турботно тремтять і руки, збираючи речі!

От саме місто, нове місто, з огромними фабриками, котрі маячать високими чорними коминами, світяться світлом у довгих поверхах. Як багато тут людської праці, поєднаної з міцною силою пари!.. Що се? Міст! У воді внизу блиснули зорі. Поїзд перейшов на другий бік моста, поминув знову цілу частину його і став коло станції. Не видно її з нашого вагона, тільки чутно, як кондуктор одмикає вагони, гукає: "Zurich!.. Zurich!.." (Цюрих!..Цюрих!..)

Дарма, скільки тут кому остановки, наші висідають тут зовсім: вони приїхали!

Заметня великої станції поглинула їх. Гукають посланці назви отелів, запрошують; наші приїзdnі віддають себе в оруду которомусь, і незабаром вони й полтавські пакунки їх везуться в отель. Вони минають невідомі будинки, невідомих людей у повозах... Заговорили наші, прорвався сміх, веселий жарт. Та й знов турботне мовчання. Неначе в театрі перед підняттям завіси...

VII

В широких переходах університету стоїть рух: ходить, гомонить молодь — хлопці, дівчата. Не всі поводяться однаково: одні розмахують руками, ведуть шпарку розмову; інші ж сумирні, говорять нишком, не сміючи, і похода їх незважлива, тиха; та і в їх обличчя просвітлі, очі з пильною, ревною думою.

— Здрастуйте, Калиновська! — гукає Любі русява панночка з ясно-сірими великими очима, зграбна така, на ході злегка похитується, як билина.— Ну, що? Маєте вже виписки?

— Маю.

— А я вже купила анатомічний атлас, що нам казали. Приходьте до мене, роздивимось! От і зараз після лекцій можна, коли хочете.

— Добре! Напевне прийду! — одмовила Люба.

— А мені можна? — спитав у панночки низенький жвавий хлопець у недбайному одінню, зненацька прилучаючись до тої пари.

— Можна! — одповіла русява панночка, усміхнувшись.— Приходьте!

— Я, знаєте, хотів був сам купити той атлас, навіть розігнався був до книгарні, так куди там! Диявольськи дорого коштує! Тільки княжнам і купувать!

— Чого ж княжнам? Можна й князям! — одповіла панночка, тонко всміхнувшись.

— Ну, бачите, князеві треба багацько на ресторани тощо; а княжнам — саме! Та не в тім діло, а де ж ви живете?

— На Raemi Strasse, будинок №...

— Спитать княжну Білосельську? Як по-німецькому княжна? Здається, Furstin? Чорт його возьми, на всіх мовах важко лупає!

— Кузьменко! — гукнув хтось розмовлявшому хлопцеві.— Вас чом на фізіології не було?

То надійшов гурток у скілька душ, між котрими йшла й Раїса. Вона була така свіжа, весела, сміючися слухала розмову якогось панича, котрий нахилився до неї, говорячи, розмахуючи руками; з другого боку йшов теж молодий хлопець, спільник тієї ж бесіди; зараз ішла якась інша пара, і з тієї гукнули на Кузьменка.

Пари, гурточки зустрічались, розминались, зачіпали одне одного то поважними, то жартливими реченнями.

Нарешті разом заметушились, пішли хутнішою ходою, розійшлись по аудиторіях; лиш луна розлягалась від ступнів та відчиняних дверей.

Отож так, наші дівчата вже й в університеті Цюрихськiм! Студентками, бачите! Спершу якась була перешкода в тій справі вийшла: щось там на строк прийняття не потрапили, та потім діло поправилось. О, багацько де в чому треба було потрапляти несвідомим приїздом! Перше всього виявилось, що помилились на першому ступні: затесались, бачите, в отель "Bourg au lac" (фр."Селище на озері"). Хто ж його знав? Воно правда, що комфорт страшенний і вигляд чудесний, але ж, як то кажуть, зовсім не по кишені прийшлося! Тож наші хутенько перебрались по домівках і зовсім навіть у іншому кутку!.. Вони найняли собі домівочку ближче до університету, на Kunstlergraben (Кюнстлерграбен — нгзва вулиці; дослівно — рів, де живуть художники (нім.), правда, господиня їх, Frau Piltz (), трохи пригнітила душу вимогами надзвичайної обережності з її господарськими стінами й постановою, але все ж до якої міри вони були у себе дома. Дівчата охоче розташовувались у своїй домівочці, розкладали книжки, всяку всячину, то привезену з собою, то куплену тут. У вікна домівки видно Лімнат з мостами, видно берег його, "Старе місто", видно ті гори хороші, що самохіть беруть очі!

Чуда нової природи похвачували наших дівчат; не тільки Люба, котра не таїлася з

своєю втіхою, а й Раїса, котра говорила, що не по її вдачі "розкисать од милування натурою", підпадала теж під чари, котрі точила прекрасна цюріхська околиця.

Але не менше було дивування дівчат, не менше була захвачена вся їх духовна істота тими дивами, котрі їм одкривала наука, до якої вони приступили з такою ретельністю. Вони багацько прочитали і в себе дома, і мали деяку знайомість з наукою, та то була знайомість дилетанток — поверхова, порізнена; тепер же, коли вони стали пізнаватись з вибраною научною областю в стрійному ладу, в професорським поучанні, вони побачили всю вагу, весь інтерес тої науки. Новоодкритий світ показався їм ще дивнішим. Навіть ті научні часності, котрі вони добре знали, здались їм тепер зовсім іншими, при тій наглядності, з якою показувано їм тепер ті дива. Зоологічний кабінет, анатомічні препарати, фізичні, хімічні досвіди, побачені своїми очима, вражали їх думку так міцно, так доказно, що очі приковувались як до чогось надзвичайного, несподіваного!.. А надто вже мікроскоп, той маленький прилад, котрий, однак, і справжнім ученим, князям науки, одкрив новий, ogromний світ!.. Як дивно! Як багацько тих див, котрі, однак, всі можна дослідити, зрозуміти!..

Ах, пізнавать, пізнавать треба все теє! Учитись, учитись!.. І училось так охоче, так ревно! Тяжко лиш приходилось, що наука говорила чужою, нелегко зрозумілою мовою. Часом би так хотілося спинить того лектора: "Стривайте, Herr Professor!.. Як ви сказали? Щось не до тямку нам!" Та ні, професора не спиняти! Треба уважно слухати хоч далі, а потім уже з писаного розібрать те місце, що тепер зосталось незрозумілим! Потроху привчалося, наломлювалося і до слухання, і до виучування. Ах, все ж так пильно слухалося: сидиш на лекції, слухаєш, не змильнеш, аж голова томиться, а прийдеш додому, штудіруєш ту лекцію по виписках, по книжках,— аж знов тобі голова вернеться!

Дарма що вернеться, треба і хочеться сидіть! Чи то ж раз сиділа тендітна Любочка з Раїсою за тими книжками та атласами до пізньої ночі!.. Та що — до ночі! Траплялось, що Раїса вже й спать покладеться, сказавши "годі", а Любочка все сидить чи в ліжку читає, аж поки й зоря світова, загравши по горах, загляне в вікно...

VIII

В аудиторії вже великий збір, майже всі місця зайняті, от зараз прийде професор. Люба пробирається до того місця, до краю лавки, де їй так добре сидіти. Як шкода! Місце зайняте: сидить якийсь незнайомий русявий студент. А вона вже так нагналася — тепер оглядається, збентежена, де б знайти інше місце, і промовила якесь слово по-руськи.

— Сідайте! — завізав її той же русявий хлопець, посуваючись і даючи місце коло себе. Люба сіла. Студент споглянув на неї уважно, як вона зайнялася своїми паперами, однак розмовою не зачепив, хоть кругом стояв гомін утриманий, однак досить чутний. Аж ось увійшов професор; все стихло, насторожилось. При тій надзвичайній тиші професор розпочав свою лекцію; він говорив розміреним старечим голосом, проїнятим врозумливістю, пильністю. Інколи вставав з-за кафедри, підходив до великої чорної дошки і для більшого порозуміння робив, говорячи, пояснюючі нариси.

Лекція скінчилась. То була остання в той ранок. Молодь рушила додому. Тільки Люба осталась ще коло дошки, міркуючи, споглядаючи то на ті фігури, то на свій паперок, котрий держала в руці.

— Що, ви, може, тут чого-небудь не розберете? — спитав її той студент, біля котрого вона сиділа і котрий тепер, виходячи майже посліднім, підійшов до неї, бачивши те пильне споглядання.

— Так от... тут я щось і одразу не розібрала, і тепер не доберу ладу! — одповіла Люба і між скількома схемами кроворуку у різних типів живущого вказала на кровоносну систему одного з земноводів, *Proteus anguinus*.

— Якось тут і жабри, і легке, то як же саме йде процес оновлення крові? Як розходяться ті два путі?..

— А от бачите,— почав був об'ясняти студент, але тут саме в двері зазирнув товариш Кузьменко і гукнув:

— Корнієвич! Де ж се ти подівся?.. Іди!

— Зараз! — одповів Корнієвич спокійно й став провадити Любі дальше пояснення.

— Спасибі! Тепер розумію! — одповіла Люба.

— Одним словом,— вкинув товариш Кузьменко, котрий надійшов і стояв при тім об'ясненню,— ви, землячко, знайте, що сьому жабро-легковому дрантю було б зовсім доволі самої жабрової системи обкиснення крові, а легке йому дане тільки для того, щоб збивать з толку, морочити нашого брата, несвідомого учня!

Всі троє засміялись і рушили від дошки. їм прийшлося іти однією дорогою й по виході з університету, бо Корнієвич і Кузьменко направлялись у той ресторан, що й Люба.

Дорогою більше говорив Кузьменко.

— Скажіть,— мовив він до Люби,— ви з якого повіту Полтавщини?

— А ви почім знаєте, що я з Полтавщини? — перепитала Люба, усміхнувшись. Вона сама не знала, від чого їй так просто говорилося з Кузьменком, мовби вона була з ним давно знакома.

— Ах, боже ти мій! — одповів Кузьменко.— Як же таки не пізнати? Я ще як почув якось вашу німецьку розмову з швейцаром, то й з неї постеріг, що землячка говорить!..

— От як!.. Значить, і ви полтавець?

— Авжеж! Ми от з Корнієвичем якраз на рубежі гетьманської Полтавщини і Слободської України: я з полтавського боку, а він з харківського. Ну, що, Корнієвичу, як там? Швидко вже перекацаються ваша Слободська Україна? Га?

— Ти помиляєшся! — одповів Корнієвич.— Ще ми українізуєм!

— От як! Дай, боже, нашому теляті вовка спіймати! — мовив Кузьменко, засміявшись.

Так, розмовляючи, дійшли вони до ресторанчика.

Там застали чималий гурт; бринів посуд, гомонів молодий люд. Люба підійшла до стола, де сиділи Раїса і Кость, і зайняла залишене їй місце біля його; в близькім сусідстві коло неї помістились теж Корнієвич і Кузьменко, котрий швидко

познакомився з Раїсою і Костем, жартував із ними, сміявся.

Користуючи з сусідського гомону, Кость спитав у Люби, пильнуючи її личко з виступившою краскою:

— Що се таке, Любов Василівно, що я вас уже другий день не бачив? Зовсім скучив за вами!..

— Хто ж винен? Я теж скучила! — одповіла Люба, втішливо всміхнувшись.

— Та що ж! Вчора ви кудись з товаришками пішли, сьогодні я заходив, щоб разом в університет іти,— вас уже не було! Хоть би вкупі проходиться куди-небудь, або що!

— Що ж! От і ходім!

— Куди се ходім? — умішався Кузьменко.— Чудесна річ! Ходімте лиш, панове, прогуляймося: отже ж ми, чорт возьми, в Швейцарії! Чи то ж все нидіти над тими протеусами та тритонами? Хай вони виздыхають!.. Правда, землячко?..

Люба тільки засміялась на те питання,— їй було так весело!

— Ходімте, ходімте куди-небудь! — гукнула. Весь гурток земляків рушив укупі. Вони прийшли на терасу перед політехнікою, звідки одкривався вигляд на місто і гори, облиті сонцем.

Корнієвич кликнув пройти ще на Hohe Promenade (нім. Верхня алея)

— Се тут найбільша козацька променада з тими тополями! — мовив він.

— А се правду Слободська Україна каже! — гукнув Кузьменко.— Ті тополі іменно щось козацьке в собі мають!

Весь гурток рушив і повернув на Raemi Strasse. Не доходячи до Hohe Promenade, зустріли князівну Білосельську, котра йшла вкупі з другою панночкою і несла кошичок, повний винограду.

— А, ваша ясновельможність! — повітав її Кузьменко.— Звідки се ви?

— А от ходили виноград купувати на ринок.

— Бачите, який демократизм! Ну, а коли ж свій анатомічний атлас покажете?

— Чому ж не приходите? Прошу хоть зараз! — ввічливо мовила Білосельська.— От тут близесенько моя домівка, біля Hohe Promenade.

— Та ми ж отеє туди і йдемо всі на ту променаду!.. Хіба зайдім, панове? — запрошував Кузьменко.

— Зайдіть, зайдіть, прошу! Будемо виноград їсти, а потім можна й на Hohe Promenade! І яз вами охотно піду! — Мовлячи теє, струнка князівна повела гостей до себе, ідучи попереду.

Домівка її була з двох хат: в одній була спочивальня, друга ж була прибрана "салоником" — з круглим столом посередині, з гарненькою постановою; на стіні було чимале дзеркало і скільки швейцарських краєвидів; гори, Рейнські пороги, замок Шільйон; на одчиненому балконі стояли високі квітки.

Ввійшовши в хату, господиня поцілувала Любу, мовивши:

— Здрастуйте, милая.

Всіх інших просила сідять, дала Кузьменкові атлас, сама ж укупі з товаришкою зайнялась ладну-ванням винограду, сполоскуючи і подаючи його в гарнім кошичку з

кількома тарілочками.

Обидві дівчини, що поралися коло винограду, були так одмінні на вроду, хоч були однакової "масті": обидві русяві. Тільки Білосельська — така ніжна, біла, зграбна; суто русе волосся, не дуже коротке, придержане з боків шпильками, спадало хвилясто, незаплетене, назад на плечі; великі голубовато-сірі очі і тонкі уста мали делікатний вираз; кругле обличчя було хоч не дуже праве, але, з тими великими очима, з тонкими брівками і ніжним підборіддячком, здавалось доволі принадним і милим; досить висока постать була гнучка, і убрання дорогої простоти лежало на їй дуже складно. Товаришка ж Білосельської, Песцова, як називала її господиня, була особа невисокого зросту, з товстенькою шиєю, жирною талією; стрижене, густе, глинясте волосся її зовсім не оздобляло широкого червонуватого лиця з невеличкими сірими очима; очертиса лиця мали добру м'яккість, і в очах одбивалась теж добродушність і значна розумливість,— але ж очі споглядавшого мимоволі переходили з того "доброго руського лиця" на постать Білосельської... Хоч в очах сеї ясної панночки було більше самої принадности, ніж глибокости думки.

— Панове, прошу вас! — закликала Білосельська до винограду.— М-еур Кузьменко! Киньте атлас, ідіть до нас.

—Тільки не мусьє, будьте ласкаві! — мовив Кузьменко, кладучи атлас і підходячи до гурту.

— Ну, скажіть ім'я, буду звать по імені! Як же вас зовуть? — питала Білосельська.

— А у мене два імені,— одповів Кузьменко, приймаючись за виноград,— вибирайте, котре хочете! Або Аполлон, або Микита!

Всі з усміхом глянули на хлопця.

— Як се так? — спитали в один голос Білосельська й Люба.— Аполлон і Микита, ха-ха-ха!..

— А от можу вам розказать сію поучительну історію! — одповів Кузьменко, щипаючи виноград.— Бачите, маю мамашу з панського роду Ра-база; ну, от як найшовся у неї коханий первенець син, себто я, вона й надумалась назвать його Аполлоном. Де ж, подумайте собі, хіба ж не гарно: Аполлон Степанович Кузьменко!.. Батько мій, простий собі степовик, дуже не вподобав сього імені, сміявся з материної вигадки, але вона уодно правила: "Ах, ні! Аполлон, неодмінно Аполлон!" Прийшли хрестини, приїхали куми, гості,— все як слід, ну, поки йшло уводіння в хрест, мати десь там сиділа далеко,— звичайно, як годиться. Ну, охрестили, подають вино, несуть хрещеника до матері; вона хрестить, цілує: "Ах, мій Аполлошенька любий!.." А куми кажуть: "Який Аполлошенька? Хлопця зовсім інакше охрестили!" — "Як інакше?..." — "Та,— кажуть,— Степан Артемович (себто батько) сказав священику, щоб Микитою хрестив,— він так і нарік Микитою!.." І, батьку мій! Мати як скрикне: "Микита!",— як упаде на подушки в істериці!! Ну, а проте що ж уже мала робить? Хреста не одміниш! Так і зосталось!.. Мати на тім і здобріла, що, було, дає мені хоть різні тендітні поменшення: "Коко", "Тоток"... А батько дуже мене любив Микитою. Сміється, бувало, завжди й рекомендує мене: "Аполлон, у святому хресті — Микита!" Так от і ви, ясна

панночко, вибирайте, що хочете: чи М-еиг Аполлона, чи Микиту Степановича! Всі сміялись, найпаче панночки. Далі Білосельська зауважила:

— Тільки ж чого ви кажете "Микита"? У всякім разі, "Нікіта"!

— Авжеж, звичайно, Нікіта, по самому вже найпростішому! — додала й Песцова.

Хохли засміялись.

— Ну, ну, гаразд, Мікіта Степанич! — гукнула Песцова.— Тільки не розкидайте кісточками: ви знаєте, що тут сього не люблять!

— Ах, чорт їх візьми, тих швейцарців! Я все забуваю їх звичаї! А вже вони мені вспіли освиріпитись!.. Учора після дощу я перейшов через хату в калошах, то господиня моя, Frau Froelicher, бігла за мною слідом та мало язиком не злизувала слідів!.. Цур їм! Неприємна нація! Занадто вже шкребена: вже й образ людини з себе трохи зошкребла! Щось таке обмежоване, безличне!

— Се правда! — зауважив Корнієвич.— Тутешні й студенти якісь трохи чудні, іменно ніякі!

— Все ж видно, що європейці! Ні, тут таки на кожному ступні чуєш, що в Європі! — показав Кость. Раїса піддержала його, що європейські взаємини, у всякому разі, приємніші.

— Що з тої Європи! По-моєму, краще бути грубішою людиною, ніж полірованим поліном! — вирій Кузьменко. Сперечка не переставала.

— А що ж, панове, на Hohe Promenade,— згадав Кузьменко.

— Ходімте! Ходімте! — заметушились всі й вийшли. Хутко опинились на тій Promenade. Місце було прекрасне: то був широкий прохід, обсадже

ший тополями; дерева були давні, розкішні, кидали густу тінь. Униз одкривався гарний вигляд на озеро, десть там далеко леліла вода, біліли паруси на Човнах.

— Здорові були, тополі! — привітав Кузьменко думливі дерева, що стиха ворушили листом од подиху вітерця угорі. Інколи падав листочок на землю.

— Кажуть, тут прекрасний вигляд ранком! — мовила Білосельська.

— Ходімте завтра ранком сюди, удвох! — показав тихо до Люби Кость.— Подзвоните у мене, я вийду... Добре?..

— Добре! — одказала Люба, трохи вагаючись, і одійшла до гурту.

Кость остався, спершись на тополь. Білосельська вдалась до його, мовивши:

— Що ви так задумались?

Вона уміла бути ласкавою зо всіма, однак можна було постерегти, що гарний Кость їй найпаче прийшов до сподоби.

Кузьменко жартливо розмовляв з Раїсою, а з Песцовою успів навіть посваритись за присмішки його, ніби вона зроду не бачила тополі. Корнієвич пильнував збентежене личко Любине, мовби хотів розгадати вираз його...

— Ну, панове, скільки не прохлаждайтесь, а треба додому, зубрить! — порішив далі Кузьменко, рушаючи од пам'ятника Негелі, де так вигідно було споглядати. Помалу рушили. Воно вже й пізненько було: спускався вечір, ласкавий, лагідний.

Завели князівну й Песцову, попрощалися з Корнієвичем і Кузьменком, котрі пішли

до своєї домівки.

— Чудний той Кузьменко! — мовила Раїса, ідучи з Любою й Костем.

— А мені він сподобався! Такий щирий, так з ним вільно! — боронила Люба.

— Не бачу нічого принадного в тій ширості! — провадила Раїса. — Паясничить, верзе всяку нісенітницю! Уже іменно Микита.

— А Корнієвич вам сподобався? — спитав Любу Кость.

— Не знаю! — одказала вона одвернувшись. — Я його не розібрала ще, він такий повздержний!..

Прийшли до домівки панночок. Раїса пішла вперед, щоб подзвонити.

— Так не забудете завтра на Hohe Promenade? — тихо питав Кость Любу.

— Ні! — одказала вона.

IX

Люба довго сиділа звечора: треба було надолужити час, прогаяний на гулянці... А прокинулась так рано-рано, неначе в серце її що торкнуло. Чого так б'ється серце? Хіба сьогодні стоїть на путі щось надзвичайне?.. Ну, піде вона собі на прохідку, ну, з Костем Загоровським, що ж тут такого? Хіба се яке стрівання?.. Чи то раз вони проходились так удвох там, дома? Так само й тепер! А в лиці виступала турботна краска, а руки злегка тремтіли, коли Люба одягалась.

Раїса ще спала. Що ж! Люба не таїться з тим, що йде з дому; коли б Раїса прокинулася, спитала, Люба сказала б їй, що йде на прохідку, на Hohe Promenade; але ж Раїса спить так міцно. Не будить же її для того, щоб об'являть: от я іду! Нехай собі спить, коли хоче!..

Люба одяглась у пальтечко, наділа перед дзеркальцем бриль,— чого то очі так блищать там, у дзеркалі? — І забувши, що не було чого таїтись, тихенько вийшла з хати, причинивши двері; дальші двері замкне Frau Piltz. Надворі трохи здорово, звичайно, й тут уже не літо, а проте гарно! Рано так, на улиці нема нікого, зустріла тільки хлопця, що ніс хліб у великому кошику. Закаблучки Любині так гучно стукають по цеглі. От і Костева домівка. Як швидко до неї дійшлося!.. Треба подзвонити... А може, він ще не встав? Пождати трошки!.. Але чого ж так стоять? Он хтось іде улицею, може подумати... Ет, що там він може подумати!.. Люба подзвонила — навіть не дуже тихо. Чи почули там?.. Почули, ідуть одчинять... Ах, сам Кость!

— Здорові! — мовив він так радісно. — А я вже думав, що ви не зайдете!

— Ні, чому ж би не зайшла! — одповіла Люба, червоніючи, збаламучена.— Я загаялась трохи, бо збиралася з книжками: звідти піду просто в університет!..

Так щебетала Люба, оговтавшись. А Кость уже надівав свій чорний бриль, був уже зовсім зібраний. Старенька особа, зачинаючи за Костем двері, скося поглянула на панночку; але не мала чого поглядати скося! От вони з Костем ідуть зовсім просто, говорять о речах зовсім, зовсім звичайних,— і так навіть голосно! Сказано ж бо, нема тут нічогісінько такого в тій спільній прохідці!.. Тільки що обом весело, одрадісно на серці, так що ж тут лихого?..

От і Hohe Promenade — високі рясні тополі, самотня довга площа між ними.

Справді, як гарно тут ранком! Проміння рветься крізь гілля збоку, широкими стягами ляга поміж стовбурами на дорогу, а там далі — ах, як чудесно! Озеро скраю міниться золотом, а оддалік стоїть таке чисте, одсвічує глибшою барвою, ніж удень. І всі зеленощі ступився вперед. Незамітно Люба й Кость вийшли на улицю і, тихо розмовляючи, пішли на свій куток. Разом вступили вони і в університет. Перед дверима, де мусили розійтись, Кость мовчки стиснув ручку Любі і чулим поглядом провів її ніжну, струнку постать. На душі дівчини було так повно, так спокійно, любо; лиш краска у виду показувала недавню турботу... Вона сіла на своєму любимому місці, котре держав для неї Корнієвич.

Х

Корнієвич тепер часто був сусідом Любиным, і між ними заснувались взаємини знайомих. Вони часто розмовляли, але завжди спокійно, лиш з поводу лекцій, виписок чи книжок. Корнієвич разів зо два заходив і в домівку до Люби, один раз застав її саму, просидів у неї доволі довго, пив навіть чай з нею, та розмова і в той раз не перейшла ні в інтимніший, ні в жартливіший тон. Люба спокійно розглядала його вроду: те густе русе волосся, рівне і просто зачесане назад,— лиш одно пасмо спадало на широке біле чоло з невеличкою складочкою між бровами,— ті розумні карі очі з спокійним поглядом, той енергійний рот з тонкими устами, з чуть-чуть виданою вперед нижньою губою і козацьким одкритим підборіддям; широкі плечі, міцні груди і свіже лице надавали Корнієвичу вигляду здорового, сильного мужчини,— він показувався навіть старшим проміж іншою молоддю; ота сила, фізична й інтелігентна, котру замічала Люба, імпонувала їй і разом з тим якось оддаляла її од Корнієвича: їй здавалось, що тая міцна натура занадто певна у собі й холодна... І Любі якось ніяково робилось, коли вона замічала, що Корнієвич пильнує її тими великими, спокійно-проникливими очима: їй все здавалось, що от-от на виду в його з'явиться погордливий усміх... А він так часто пильнував ту кучеряву голівку, ту ніжну тонку шийку, як вони склонялись над писанням так близько біля його на лавці... Не раз Люба, крадькома підвівши голову, ловила той погляд і нахилялась ще нижче, писала ще пильніше...

Разів зо два Корнієвич заходив до панночок вкупі з Кузьменком і, неважаючи на Кузьменкову жартливість, теж мало розходився, зрідка лиш уставляв слово, і взагалі немов більше споглядав, ніж себе показував... Через те ж то Любі було охвітні-ше, коли він приходив з Кузьменком: той не гнітив її, з тим вона була веселим, щирим товаришем і доволі сміливим — на жарти, задирання одповідала тим же. Голосних посміхів Кузьменкових Люба менше боялася, ніж найменшого усміху Корнієвичевого...

— Ну, що, землячко-полтавко, ріжете жаб? — питає Кузьменко.

— Ріжу! — одповість Люба.— Тож бачили-сьте мої препарати!

— А потім руки трьома милами вимиваєте?

— Чотирма!

— А живій жабі можете голову відрізати?

— Ні, не можу!..

— Е-ех! Такий же з вас сектор! Сказано, баб'яча, та ще й баришенська душа!.. А

квапляться! Мовляв: коваль кує, а жаба й собі лапу подає!

І Люба не ображалась, кидала на відповідь:

— Ну, ну! Глядіть, аби ви були сквапні!

— Добре, добре!.. От я вам додому принесу жабу, що-то ви з нею будете робить?.. В лабораторії, звісно, шануетесь, гурту та лаборанта боїтесь, то хоробрість одчаю напада, а як-то дома буде!

183

І дійсно, Кузьменко прийшов якось вкупі з Корнієвичем і приніс у слоїку водяну жабу, а під пахвою скриньку з добрим мікроскопом і дощечку.

— От вам! Натє! — мовив Кузьменко, ставлячи на стіл слоїка.— А оце й дощечку приніс, бо ваша німка зависиться, як побачить, що на її столі таке робиться! Ну, експериментаторко, просимо! — З тим словом Кузьменко взяв Любу жартливо під руку і повів до стола. Вона голосно сміялась.

— Се добре, що ви принесли! — казала Раїса, нахилиючись над столом.— Мені якраз треба було один препарат робить!

— Зробіте, зробіте! — відповідав Кузьменко, чуть-чуть посміхуючись. Корнієвич теж злегка посміхнувся, поглядаючи на обох дівчат та розкладаючи гальванічну батарейку із скриньки, котру він приніс.

— Я вам покажу ту пробу, про яку я вам казав,— мовив він до Люби.

— Добре, добре! — одповіла вона, як слухняна учениця.

— Ну, госпожа, пожалуйте,— жартував Кузьменко, добуваючи жабу із слоїка. Звіринка заворушилась, потім сиділа нерухомо, наче безживною масою, з безглуздо виставленими очима.

Наші роздивляються, толкуються!.. Корнієвич докладно розповідає Любі вагу нервів на кров'яні протоки: як від більшої чи меншої напруженості нервів стискаються чи розширюються кров'яні протоки і через те заходить зміна у вільному рухові крові; показує й кінчання нерва коло артерійки, під мікроскопом. Люба дивиться, як орудують ті міцні руки, слухає, як вільно оповідає він, і думає: "Як він все знає, як він все тєє зручно робить!" — І слухає його поважно, мов професора, склавши руки: не хотілось би, щоб він подумав, що має перед собою легкодумну слухачку, що їй не варто так багачько й докладно розповідать.

Кузьменко зачіпає якимсь жартом, Люба лиш усміхнулась, не одривається: на їй спочиває поважний погляд карих очей Корнієвича.

— Ну, Слободська Україно, скінчена лекція? — мовить Кузьменко.— Тепер демонстрації набік, можна їх прибрати! Тільки ніжку зіставити панні Раїсі— нехай на дозвіллі препарує!

На столі було вже наполовину прибрано, коли почувся дзвоник. Ввіходить Кость, вітається зо всіма. Люба зараз бачить бридливий вираз на його устах, коли він кинув погляд на зостатки демонстрації, і спішить прибрати їх хутенько зовсім. Кость мовчки сідає до другого стола.

— Ну, що, Константин Михайлович, як маєтесь? — спішить Раїса зайняти завжди

милого гостя.— Давно вас не бачила! Коли ж ви нам прочитаєте лекцію?

— Варто б, варто прочитати,— забринів вільно голосок Люби,— бо ми тут возимось, а об судьбах мира нічого не знатимем!..

Ледве вимовила тее Люба, як знов задзвенів дзвоник, і в хату швидко ввійшли Білосельська й Песцова.

— Ото за тим Загоровським так і бігають слідом дівчата! — мовив Кузьменко Корнієвичу, збираючи мікроскопа.— Збираймося, брат, та ходім!..

— Ходімте з нами, Аполлон Степанич! — гукнула Песцова.— Ми збираємось у гори!

— А! Сама Діана запрошує! Треба йти! Як вас по батюшці? Діана Макар'євна чи Терентьевна?..

— Ільїнічна! — одповіла Песцова сміючись.

— А! Ільїнічна! Чудесно!.. Ну, Корнієвичу, ще наша доля не загинула: запрошують і нас!.. Ходім те ж, ходімте, панове! Землячко любая, Раїса Павлівна! Чи то пак Мілітриса Кірбітьєвна, збирайтесь!

Пішли улицею. Кость попереду, біля його чорніє капелюшок Раїси і в'ється синя наміточка Білосельської...

XI

Дні минали. Поки було тепло, то тепло, а далі таки стало й на холод забиратись. Отак вихопишся, легко одягшись, то таки й добре прохватить — найпаче, як отой вітер супротивний віє. Холодно ж в хаті, цур йому! Та де ж не буде холодно, коли ні рам подвійних нема, ні печей; вікна здорові, одностільні, а грубки — вже чисто, мовляв Кузьменко, "жалкая іронія" над печею: стримить у хаті той коминочок, неначе тая тумбочка на улиці, малесенький, нещасний, палиться в ньому вугіллям... От тільки руки погріть коло його (як є доволі вугілля!), а щоб як слід хату нагріти, то й не думай. Воно правда, що зима недовга, морозів великих нема; ну, а все ж воно дошкуляє! Тож наші потроху мерзли, найпаче вночі та зрання, поки не вгріються хоть надворі, ходячи...

А університетська справа йшла своїм ладом: училося, працювалося, збиралося. Тільки якось мовби трохи скучніше стало за всім рідним, своїм: молодь жадно кидалася, коли де траплялося, на часописи, журнали з Росії. Про листи звідти вже нема що й казати!

Наші полтавські товаришки одержували, звичайно, листи від матерів. Пані Брагова писала більше, хоть мало там було веселого. Марія Петрівна писала коротші листи і в них не скаржилась ні на що, тільки просила частіше писати їй, як там живеться. Але ті безжальні листи кожен раз завдавали жалю й смутку Любі: згорне тихенько лист, зітхне...

Отак жилося помалу. Врешті б, воно нічого було, хоть пильна наука трохи таки підтягла дівчат, щось вони ніби похудли значно, та дарма! А найпоганіше було те, що з грошей вибились! Таки не жили вони ніколи своїм розмірком, то й не могли гаразд розважити грошей по своїх потребах. Спершу таки тратилось більше,— звісно, мовляв, на обживок (та таки більше й малосся!),— а далі вже так розмірялось — тільки, тільки

щоб на щоденне ставало!.. Ох, уже ж бо й на вугілля не стає! Вже треба палити потрошку... Та що казати! Як от сими днями не надішлють которій з дому, то хто його зна, як і буде; всього-на-всього в обох скільки франків зосталось, разом з дрібними!..

Отож, вернувшись надвечір із лабораторії, сиділи наші трохи пригнічені лихом дівчата в своїй холоднуватій домівці: Люба таки, власне, сиділа з книжкою, підібгавши ніжки, а Раїса шпарко ходила по хаті, пильнуючи писаний зшиток, щось із його доволі голосно вичитувала. Зненацька прийшов Кузьменко.

— Здорові! — мовив. — Ну, та й погода собача! Дме вже третю добу! А-а! Знаєте, чого я до вас прийшов? — питав згодом хлопець у Люби.

— А чого ж ви прийшли? — перепитала Люба з усміхом.

— Погрітись! У мене така чортова холоднеча, що хоть собак гони!.. Ви думали, що, може, я в якому ідеальному розумінні кажу: погрітись у ніжному дівочому околі, біля теплих душ? Ні, таки просто погрітись у теплішій хаті!

Люба посміхнулась: Кузьменко скидав свого пледа.

— Ну, що се ви, Мілітриса Кірбітьєвна, куєте? — питав Кузьменко, підходячи й зазираючи в Раїсин зшиток.

— Ах, одчепіться, Кузьменко, з вашими дурницями! — одказала з прикрістю Раїса.

— А!.. Хімію довбить! — мовив Кузьменко.— Тим же то така сердита!.. Ну, учіться, учіться! Се похвально! — І одійшов до Люби.

— Одначе,— мовив Кузьменко, побалакавши з Любою,— щось і у вас не дуже-то душно в хаті! їй-богу, холодно! — І він закутався знов у плед.— Чом ви не запалите в камінку?

— Уже палили сьогодні! — одповіла Люба.

— А, то добре, коли так! — мовив Кузьменко, кидаючи погляд на опущену головку Любину.— Слухайте лиш, землячко! Маю вам ще щось сказати: чи не позичили б ви мені часом грошей?

— А вам скільки треба?..

— Та франків з п'ять!

— Ні... стільки не можу! — промовляла Люба, червоніючи.— Два, коли хочете, дам...

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!.. Бідна землячка! З двома франками сидить! Ха-ха-ха!.. А, сердешне дівча... То-то я бачу: сидить, підібгавши ніжки! Ха-ха-ха!

— Чого ви смієтесь? — питала Люба, збентежена.— Зовсім у нас не два франки!..

— Ну, то три! Ха-ха-ха!

— Зовсім нема чого сміятися! Хоть би навіть у нас і мало було грошей, то що ж таке! От сими днями і я, й Раїса сподіваємось з дому...

— Мало чого сподіваєтесь! І я сподіваюся!..

— Ну, то й добре! От візьміть тим часом два франки, та й годі! Справді, візьміть!

— Та нуте, господь з вами! — одповів Кузьменко, все сміючись.— Що ж я, хіба який харцизяка, чи що, хай бог милує, щоб я у вас остатню копійку з душі видирав? Що се ви? Ай, землячко, землячко! Ха-ха-ха!

Люба готова була заплакати, сиділа розгнівана, стурбована.

— Ну, не хочете брать, як знаєте! — промовила, з густою краскою в лиці.

— Ну, не гнівайтесь! голубонько, Любонько! Не гнівайтесь!..— Кузьменко взяв Любу за руку.— Ах, боже мій! Які ручки холодні! Я одразу й не постеріг!.. Бідна, бідна дитина! Сказано, на чужій стороні!

— Ай, ідіть собі!..

— Іду ж, іду! Прощавайте, голубонько!

— Не візьмете грошей? — спитала Люба навздогін.

— Ні,— одповів Кузьменко, знов засміявшись, і вийшов з хати.

На другий день раненько вбіг Микита знов. Весело поздоровкався з Раїсою й Любою і мовив:

— От скажіть, як то часом буває! Я вчора ходжу, бідкаюсь, а приходжу додому — мені оповіщення: гроші прийшли! Я сьогодні мерщій на пошту! Тепер чорт нас не взяв, багатирі! Звольте, землячко! — Кузьменко положив перед Любою 10 франків.

— Що се? — здивовано питала дівчина.

— Беріть! Значить, позичаю вам!..

— З якої речі!.. Мені не треба...

— А, господи боже мій! Чи подобає ж таким преосвіченим дівицям ламатись? Сказано вам, беріть! Будете мати з пошти — віддасте! Ну, не маю я часу гаятися, хоть би й з прекрасними землячками: треба в університет бігти! Прощавайте!..— І вийшов хутенько з хати.

Кузьменко казав правду, та не зовсім: гроші то він одержав, та тільки не з пошти, а, прийшовши тоді од землячок, забрав деяке манаття в себе й заставив у лихварській касі... Виручив і для себе трохи, "на вугілля", і землячці бідненькій порадив!

XII

Весна, весна!.. У далекій Полтавщині ще сніг лежав на полях, а тут уже процвітали фіалки! Засиніло повне радістю небо, зазеленіли ярими килимами близькі гори, лиш там на вічно білих горах лежать довічні сніги, та й вони підтавають під теплим поглядом чарівниці-весни. Летять-шумлять з-під білих гір стрімкі потоки в зелені долини, доливають озера сині, куди видивляється, розсипаючи проміння, ясне сонце весняне. На зелених верховинах бринять дзвоночки, трубить ргжок попасака по-іншому, веселішому!.. Дзвінко розходиться луна в тонкім повітрі.

Наша молодь зовсім оп'яніла. Такої весни вона ще не стрівала! Треба б учитись, за книжкою в хаті сидіти, так же всидіти годі. Так і тягне тебе в ті простори ясно-блакитні. Вчора ходили, позавчора, на завтра знов збираються в гори, вже далі куди-небудь! Збирається ціла громадка.

— Ах, знаєте, так нема часу, що страх!.. Мабуть, не піду! — мовить Люба Костеві, що прийшов закликать до гурту.

— Ні, я вас прошу, ходіте!.. Коли ви не підете, і я не піду! — мовить Кость.

— Ну, що зробиш? Піду вже,— одказує Люба згодом.

Жвава громадка вже за містом, у горах. Чимало її зібралося там, тої челяді

весняної; єсть і незнайомі нам, і всі наші знайомці. Он і Корнієвич з Кузьменком, і Діана Песцова коло їх, і князівна Білосельська в новім капелюшику з довгою білою наміточкою.

— Яка гарненька сьогодні Білосельська! — мовить Люба Костеві.

— Вона не так гарна, як зграбна, струнка така! — одмовляє він.

— Занадто вже чваниться, хизується! — додає Раїса.

Всі збираються докупи; гомін, сміх, жарти! Розташовуються, бо дещо принесли з собою їсти й пити. Так смачно їсться по проходці, на свіжому повітрі!

— Мікіта Степаніч! Пивця бажаєте?

— Бажаю, бажаю! — відповіда Кузьменко, при-і ймаючи пляшечку ясного пива з рук Песцової.— і Тільки з чого ж його пити? Хіба так, нахильцем? І Душа міру зна!

— Звичайно! От ще церемонії! — гукає Песцова.— А сиру хочете?

— А чом би ж я не хотів? Давайте нам і сиру! ? — Еге, пане Микито! Я щось замічаю,— мовить | нишком Люба,— Діана щось до вас залицяється!..

— А чому ж би їй не залицятись? Ви думаєте, і що до мене ніхто вже не може залицятись? — Або ж я се кажу?

— То ви тільки мене не любите! — провадив Кузьменко.

— А хто ж вам сказав, що я вас не люблю? Я вас навіть дуже люблю!

— То-то, дуже! Якби ви сього не додавали, то краще було б. Люба трохи збентежилась:

— Ну, коли не хочете дуже, то й зовсім не треба! В — Ага, тепер і зовсім назад!.. Добре!.. Годі про

залицання, чорт там його бери! Правда?.. От я пі-1— ду візьму вам чого-небудь їсти. Еге ж бо, за тим Корнієвичем і похопився! Он він уже тащить вам усього!..

— Ви як смієте приймати мою даму? — жартливо питав Кузьменко в Корнієвича, котрий дійсно ніс для Люби поживку.

— А чого ж вона ваша,— одповів Корнієвич,— коли ви за неї не думаєте; от я хочу, щоб вона була й моя! — І сів на траві коло Люби, подаючи їй дещо їсти.

Любі дивно чути ті слова од Корнієвича, але він говорить їх так просто!.. А тут і Кость, одірвавшись од ласкавої уваги до нього князівни, іде до Люби, питаючи:

— Хочете вина, Любов Василівно? Ось і скляночка єсть!

Кузьменко стає в патетичну поставу і виголошує:

Пред испанкой благородной

Трое рыцарей стоят!..

— Правда, правда! Занадто багацько біля одної! — мовить маленька, смуглява чорнявочка Кро-потова і сідає коло Кузьменка, пускаючи тоненькі струмочки диму з папіроски. Крізь той дим чорні очки Кропотової світяться досить ласкаво.

Далі всі перемішались, пішли, розсипались по горі, перейшли в другу долину.

— Батьку мій! Се стільки фіалок?! — гукає Кузьменко.— Люди добрі! Чи се не мара яка: чисто вся земля вкрита фіалками!

І справді, там у долинці була незміркована для степового ока сила тих розкішних

альпійських весняночок-фіалок, геть аж синіла од їх трава.

Хто рве квітки, хто, заложивши руки в кишені, погордливо топче їх ногами, всі посуваються далі долиною, туди, де вона узько так в'ється проміж горами. Десь збоку чутно, як гучно падає з гори струмок чималий.

А от і всі на горі та дивляться на супротивні далекі гори та тее Alpengluehen. Сонце на заході, і Альпи палають: сонця то й не видно, сяє лиш його золота заграва по верхів'ях гір. Блідно-палева, золотиста, рожева, жовтогаряча барва міниться, переходить, сяє, потім палає ясніше, як жар великанського огнища без полум'я. Дивився б не надивився на те видовище!.. А далі воно почина помалу пригасати; тони знов міняються, вже по-іншому, лагідніше, тонше; легкі тіні вкрадаються проміж рожевий колір, борються з ним, повивають сизою поволокою ту горну далечінь. Огнище згасає.

— Вам хочеться перейти через сей потік? — питає Кость Любу.— Давайте руку, ходіте!

Обоє спускаються нижче в міжгір'я; от кладочка з двох дощок хистких через шумливу воду; тая вода, упавши з гори, скаче й тут по камінню, кидаючи бризки на кладку. Люба зо сміхом перебирається по кладці, Кость, ведучи її за руку, іде попереду. Перейшли; можна б уже й випустить ту ручку, та Кость не пускає, веде так і на той бік узгір'я малою стежечкою.

— Сядемо тут! Он під тим деревом так хороше! — запрошує Кость.

— Зараз і наші сюди прийдуть! — мовить Люба і сідає поодаль, над горною стежкою, спустивши ніжки.

Нащо Кость сідає так близько біля неї, нащо очі його дивляться з такою ніжною поволокою?..

— Ви втомились? — питає він і бере Любу за руку.— Ви втомились, Любочко?..

— Ні, я не втопилась! — одповіла вона, визволяючи свою руку і глибоко дишучи горним повіт-іншої речі не дуже-то й знала. Вона присусідилась робить під ближчою орудою одного професора, Herr Stockmann'a (нім. пана Штокмана), знаного в Цюріху не тільки як ученого, але й яко медика-практика. Herr Stockmann, чоловік середнього віку, сам пробив собі путь, будши тружеником із буржуазної сім'ї, і умів цінити особисте старання, наможливість у простуванні до мети; він став з повагою дивитись на ту Fraulein Bragoff (панну Брагову), що з такою пильністю сиділа у його лабораторії; погляд його безцвітних, ніби скляних очей стрівався гармонічно з її твердим поглядом. Herr Professor хвалив Раїсині роботи, направляв коротко її працю, якимось дав їй почитать навіть свої власні дві книжечки з своєї бібліотеки. Присторонності в тій увазі до вродливої Раїси не було; правда, коли один раз асистент Штокманів, молодий голубоокій панич, похвалив йому вроду тої його ближчої учениці, Штокман сказав: "Ja, sie ist sehr schon" (нім. Так, вона дуже гарна), але слова ті були сказані з таким безчулим виразом, немовби то говорилося о якій-небудь фігурі, вишитій на подушці, чи об моделі із гіпсу.

Тим часом Раїса, павши учитись при Штокмані, стала ще більше хвастати. Тон її

робився неприємним для її тихої товаришки й спільниці, Люби. Однак правдивість вимагає сказати, що тут була ще й друга причина, через яку в розмовах і відносинах обох дівчат зайшла прикрість і неприязнь, котрі хоч не приводили ще до відкритого розриву, але почувались уже доволі значно. Раїса давно звертала значну ласкаву увагу на Костя Загоровського, але поки симпатії Костеві цілком горнулися до товаришки дитинячих літ, Люби, то ся товаришка, уважаючи ласку Раїсину до того славного Костя зовсім натуральною, навіть не задумалась над нею, а коли часом замічала більші запобігання Раїсині, то ховала при тім лиш насмішливий усміх.

Але бог його знає, коли саме сталось, що справа повернулась зовсім іншим ладом... Кость став щось не зникати від Раїси, як перше, і мова Раїсина стала певнішою, коли зверталась до Косся, та й до Люби, ніж перше. Може бути, що Костя Загоровського, котрий перше просто не знаходив лиш симпатії до різкої натури Раїсиної, почала брать під свою владу та імпозантність, те поважне становище проміж близькими, котре здобула собі Раїса. Бачивши велику Раїсину певність у собі, чуючи о її великій ученості, котрою вона нібито визначалась визначалась проміж всіма своїми товаришками, став він бачити в її "велику жіночу інтелігентну силу", "енергічний тип жіночий" і т. ін. А надто ще трапилась Костеві маленька пастка. Зміркувала Раїса одну невелику мандрівочку, трохи навіть з науковою метою: наважила вона вільним часом поїхати по Цюрихському озеру, куди-небудь далі, до тихої затоки, набрати молюсків (казали, цікаві типи знаходяться!). Любу не запрошувала, бо вона була трохи недужа, то навряд чи поїхала б; а Костя якраз на ту пору здибала коло озера й попросила провести її. Кость ще не був на озері, як під самим городом, і згодився без прикрості проїхатись: всього пак години на 4, ввечері можна вернутись другим парохомом. Приїхали в пригородок Kussnacht; гарненьке собі місце, і затока ж ото доволі тиха; поки Раїса ловила молюсків, Кость любувався хорошим краєвидом. Мали ж вони вертатись того дня й у Цюрих, та якось не вгадали чи пропустили парохода, як він минав на повороті Kussnacht, і мусили зістатись до ранку. Ну, звечора трохи походили удвох, побавились краєвидом над озером, а ніч трапилась така місячна, хороша. Ну, тут той місяць, а тут гарна товаришка у самотній проходці... Не знати, чи багацько Раїса наловила в сіточку тих равликів у Kussnacht, а тільки в тій сіточці Кость Загоровський трохи заплутався...

Люба навіть не постерегла відразу тої новини, і добрі відносини друга дитячих літ могли ж пак зоставатись при її у всякім разі. Кость не цурався її домівки; та тільки Люба далі постерегла, що він учашає вже не задля неї. Прийде, повітається, і не з прикрістю, а якось уже по-іншому, оглянеться та згодом і питає:

— Раїси Павлівни нема дома?

— Нема, десь пішла.

— А хутко вона прийде?

Любу її знаход вразив... Спершу вона лиш дивом дивувалась, потім же в обличчі її з'явився вираз образи й погорди. Але виразним словом вона нічого не говорила ні Костеві, ні тим паче Раїсі. Мовчала, та ще й сама одсторонялась, даючи сама нагоду Костеві й Раїсі зоставатись удвох...

Звичайно, далі прийшло до того, що вони опинились у різних домівках... Раїса знайшла домівку ближче до своєї роботи у Штокмана і поселилась сама; а Люба прийняла на її місце Песцову, котра її дуже про те просила. Люба догадувалась, від чого Песцовій так сього хотілося, але вдавала, що нічого не догадується...

Кузьменко, як і перше, часто бував у Люби; навідувався й Корнієвич, і хоч навідувався не частіше, та поводився тепліше; Кость же бував у неї тільки вкупі з ким-небудь іншим, сам уже не приходив.

XIV

— Ви чули, що в середу Брагова буде читать прилюдно свій вислід? — питав Корнієвича високий, сухорлявий студент.

— Ні, не чув. А що ж там за вислід?

— А, дуже цікавий: про легке і його функцію.

— Ви чули, що Брагова буде в ту середу читать свій вислід в аудиторії? Буде допущена й публіка! — мовила Любі Кропотова.

— Ні, не чула... Що ж там за вислід?..

— А! Кажуть, дуже учений і гарний: щось там про легке! Сам Штокман хвалив і владновує те читання!

Луна тої чутки ходила по всьому університету.

Отож прийшла та середа. Молодь метушиться, голосно гомонить на переході перед аудиторією. Спішно йдуть поодинокі особи, тручаються цілі громадки. Всі тільки й говорять з поводу урочистої пригоди: "А що? Хутко вже?", "Прийшла вже Брагова?", "Знаєте ви зміст реферату Брагової?", "О, звичайно, мусить бути цікаво!" і т. ін.

— Ну що, Кузьменко, чи не поважна година? Жінка перший раз в стінах Цюріхського університету держатиме прилюдний відчит! Що скажете, га?!

— Нічого! Почую, що там за відчит буде! Тоді вам скажу.

— Ну, ви вже всюди свого скептицизму та аналізу хохлацького підпустите!

Еге ж, помічається й маленька опозиція урочистому виступленню. Щось і княжна Білосельська має погордливий вираз на своїх завжди таких милих устах. Вона ніколи не була в приятельстві з Браговою; коли й заходила, як Раїса жила ще вкупі з Любою, то завжди показувала теплу ласку тільки Любі.

От і Кость іде; він одкидує білою, складною рукою своє довге волосся; бороду одпустив за сі роки, шовкову таку, очерти стали ще тонші, ніби виразніші. Погляд тільки щось уже надто понад землею йде, найпаче сьогодні! Взагалі Кость сьогодні якийсь-то стурбований, мовби трохи навіть непритомний; вітається не дивлячись, не озиваючись, та все просто вперед кудись іде і дивиться.

— Куди так притьмом, Константин Михайлович? — питає його Білосельська, коли він, зустрівшись на швидкій ході лицем до лица, привітався з нею.— Ще не хутко почнеться!

— А! — мовив Кость, теряючи свою похопливість, якийсь збаламучений, і пішов з Білосельською.

Вона мовчала; тільки чуть-чуть посміхувалась, далі мовила з своїм чарівним

усміхом:

— Вас навряд чи забавить той відчит! Ви ж не медик!

— Так що ж, що не медик? Сюжет тут ні при чім!

— Тут цікавий самий факт, сама поява, котра має велике значення! Жінка бере право ступити ногою на кафедру!

— Ніжкою,— поправила Білосельська.

— Нехай і ніжкою! — згодився Кость, усміхнувшись.— Але, у всякім разі, ступити! І се, власне, має огромне, коли хочете, громадське значення: се повне признання права жінки в такій поважній, вищій окрузі — науці! Се доказ, що інтелігентна жіноча сила може пробити собі путь через рутинні форми життя, котрі так довго держали її оддалік од світла, а тим паче од самостійної научної пропаганди; се доказ, що наша жінка, може, здолає не тільки слухати, але й проказувати з кафедри слово науки!

— Ви дуже проречистий оборонник нашої справи! Дай боже нам таких більше! — зауважила Білосельська все з тим же усміхом. — Але, взявши факт особисто, радіти йому так уже надто і носитися нема чого: хто знає, скільки-то нудіння коштує лекторці той вислід і чи здолала б вона хутко поділитися з публікою другим новим вислідом!..

Я особисто речі не беру... Впрочім, думаю, що, в всякім разі, коли у Братової вистачило енергії, заходу, ерудиції, щоб виступити прилюдно з науковим відчитом, то се єсть і особиста заслуга...

Білосельська вловила опусканий погляд Костів і мовчки лукаво усміхнулась йому, повернувши до його голову, скинувши на його свої пушисті вії. Кость затримався поглядом на тій хизовливій поставі, на тій гнучкій фігурі, котра похитувалась коло його, як тростина, і котрої він досі майже не розглядив, зустрівши. Білосельська вийняла ніжну хусточку і обтирала нею рукав, котрим вона тернулася десь біля стіни; тонкі пахощі "Pang-ilang'y" розлились навколо.

"Де вона достає отакі гарні пахощі! — подумав Кость.— І як вона уміє одягатись: скромне убрання учениці завжди має на її такий принадний, добірний вигляд!"

Кость пильнував Білосельську, а напроти йшла Люба з Корнієвичем. Порівнявшись з Костем, вона жвавші заговорила з своїм товаришем, ніби не бачила Загоровського й князівни.

— Здорові були, Калиновська! — гукнула Білосельська, доганяючи її вкупі з Костем.

Люба одповіла обом на вітання. Вона трохи поблідла за останній час, сьогодні здавалась і худішою; тільки очі були жваві і на устах був усміх.

— Чого так біжите? — питала князівна.— Ходіте з нами, побесідуєм! Ви не розгніваєтесь, що я одберу у вас даму, Корнієвич?

— Моя товаришка вільна! Вільна йти з ким бажає,— одповів Корнієвич.

— Ну, то ходіте, ходіте! — мовила привітно Білосельська, бажаючи взяти Любу під руку.

— Ні,— одповіла Люба, зустрівшись поглядом з Корнієвичем,— утрюх незручно йти,— і пішла з Корнієвичем. Чутно було, як вона, ідучи попереду, провадила:

-Ні, я таки думаю, що відчит Братової буде мати значну важність: вона доволі

працювала, робила! У всякім же разі, за нею зостанеться та честь, що вона перша з нас виступила з науковою працею!

— Ну, се ще не велика заслуга! — відповідав Корнієвич. — І се власне вимагає більшої відповід-ності ціни праці з одвагою лекторки. Бо коли вже важитись виступать, то з чимсь ваговитим! А відо-грати показну роль не по собі — єсть більше ганебно, ніж похвально!

Раптом все заворушилось: "Брагова йде!", "Братова!", "Де Брагова?", "Та он же пішла біля Шток-мана! Бачите?", "Ходімте, ходімте!".

Всі гучно посунули в аудиторію займати місця. Розмістились. Настала тиша.

Раїса стоїть на кафедрі. Вона не має такого одважного вигляду, як би можна од неї сподіватись: видно, таки трохи лякалась... Публічність — то страшне слово!.. Здається, зібралось по більшій часті своє товариство, однак же й воно, зібране у великій громаді, притихле до послуханий, здається далеко страшнішим, ніж де-не-будь на гулянці... А опріч свого товариства сидить і значний гурток професорів, і публіка, ота зовсім чужа публіка, котра, перейнявши чутку з університету про "жіночий відчит", прийшла теж послухать,— і кожне, котрому навіть байдуже про самий зміст відчиту, налагодилось слухать його з думкою: "Ану?... А як?" Оглядають тим часом постать Раїсину в чорній сукні, перетягненій широким лискучим поясом, оздобленій білим комірчиком, золотою шпилькою вгорі і тоненькою золотою цепкою від дзигарики. Цепка тая ворухнеться, підіймаючись на грудях від турботного дихання лекторки; бліде лице виразно одбивається від чорних, гладко причесаних кіс і чорного убрання. В руках лекторка держить невеликий зшиток, з котрого вона зараз зважиться читать уголос.

Однак перше проказала скільки слів без того зшитка, з поважним лицем і блискучими очима, що дивились кудись у ту просторінь, повну слухаючих голов. Потім почала читать із писаного. Дедалі оправилась і читає вільно, трохи сухим, маловиразним тоном. Публіка, не похвачена змістом того, що вона була почала слухать з такою пильністю, починає стиха перемовлятися проміж собою, розглядатися по боках.

Але реферат короткий. От лекторка вже й кінчає його, зовсім уже спокійним, зважливим голосом. Останні слова промовила надто твердо й голосно.

Почувся загарливий ляскіт од плескання рук. Раїса сходить з кафедри під той гук. Лекторку обступають зо всіх боків, вітають, стискають їй руку. Вона оживилась, краса знов вступила їй в лице, голос узяв свій звичайний тон, переривається втішливим сміхом, з котрим Раїса відповідає декому, простуючи до виходу. Herr Stockmann втішливо погладжує свого сірого заличка, ідучи з професорами і розмовляючи про своє учене творіння.

Раїси вже не видно. Кропотова підбігає до Люби, мовлячи:

— Слухайте! Ми там з компанією змовились, щоб уладнувати гулянку... Так до ладу буде!.. Брагову запросимо, бо то ж більше задля неї владновується! Треба ж пошанувати! Приходьте! Збірний пункт у нас! — і побігла в юрбу далі.

Люба якось осталася ззаду і розгубилася з своїми. Вона прийшла додому сама. Так

щось її голова боліла, ніяк вона думок зібрати не могла. А треба ж зважити, чи йти, чи не йти на ту гулянку! Люба ходить по хаті... все міркує... Думки свердлять мозок, перевертаються, а до зваги ніяк не можна прийти! То Люба каже, що треба йти, бо що ж — Раїса справді подумає, що вже вона так вразила серце вкрай, що Люба не може бути на її тріумфі чи умисне демонстрацію робить тим неприходом! Ще подумає, що з заздрощів! Треба піти! Та й кликали навіть, бо все ж її причислюють до ближчого окола Раїсиного. Але думка знов повертається в голові, і Люба зважує не йти: з якої речі кінечне йти! Ніби на якийсь поклон! Чорт з нею! От іще!.. Та вона, Люба, просто не хоче йти, і кінець. Що там за свято таке, той реферат?.. І не через те зовсім, що читала Брагова, а все одно хто б не читав, Люба вважає, що в тому рефераті зовсім не було нічого важного, справді стоячого того, щоб за його якісь овації робить!.. "Не піду! Не хочу!" — ніби востаннє рішає Люба, але через хвилину знов точить думку щось тяжке, супротивне: "А може, піти? А може, скажуть..." Люба все ходить по хаті, втомлена, бліда, з мученим виразом у лиці. Вона не розуміє, що та незважливість єсть уже якийсь психоз, що вона, Люба, просто недужа, що у неї малокровний одлив од мозку... А вона все ходить, ходить.

Ах! Хтось іде до її дверей!.. Певне, за нею, щоб ішла туди!.. Ну, що ж сказати?.. Ні, вона не піде, нізащо не піде!

— Herein! (нім.Зайдіть!)

На той дозвіл ввіходить Корнієвич.

— Ви ще не обідали? — питає.— Ходімо ж! Я прийшов просто в ресторан, бачу: вас нема. Ходіте!

Та зовсім проста, спокійна мова, і про річ зовсім, мопсім іншу, виливає на Любу, немов освіжаючий

— Ходіте, ходіте! — відповідає вона якимсь непритомно жвавим голосом, котрого вигуку сама трохи дивується. На улиці повітря ще більше освіжа її. Корнієвич говорить, що по дорозі він заскочив до знайомих, де учить дітей, і взяв нову книжку російського журналу, дуже цікаву; коли Люба хоче, то от після обіду можна почитати, тільки, власне, треба читати сьогодні, бо книжку дали тільки до завтраго.

— Добре, добре! — каже Люба.— А що ж там єсть, у книжці?

— Єсть повість Слепцова, деякі нові речі Некрасова, хороше "внутреннее обозрение".

— А! Се добре!.. Слепцов дуже гарно пише!

— Я знаю, що він вам теж до сподоби. От і прочитаємо!

— Гаразд! Гаразд! — все проказує Люба.

В ресторанику вони застали за їх звичайним столом Кузьменка. Обід іде весело. Люба щебече, жартує з Кузьменком так жваво. Корнієвич глядить, щоб вона їла, і казав подати своєлюбиме вино, котрим він уже не раз частував Любу й Кузьменка. Люба, сміючись, випила трохи вина. Обід і вино значно підживили її.

— Ну й реферат ушулила Брагова! — мовить зненацька Кузьменко.

— Страшенно пустий реферат! — додає Корнієвич.— Я вже навіть не сподівався такого! Нічогісінько нема!

— Ну, вже так, щоб нічого, то не можна сказати! — вкидає Люба.

— Та, власне, таки нічого! — каже Кузьменко.— Що ж вона такого сказала? Там і всього того реферату як кіт наплакав, щось із п'ять карточок, та і в них нема нічого! Я думав справді, що там таке вона може нового сказати про легке і його функцію! Думав навіть покористуватись колись для своєї докторської дисертації! Аж воно вийшло, що гора вродила миш! Ну, а юрба, звичайно, як юрба: плеще! Я думаю, що коли б Брагова, вийшовши на кафедру, показала язик, то й тоді б плескали в долоні!

— Ет,— проказала Люба.

— Та ні, справді! — провадив Кузьменко.— Що ж у тій ученій праці говориться? Що легке складається з двох мішків, що воно починається бронхами, а кінчається капілярами, що чоловік легким дише. Ну, дивіться, се ж уже, мовляв, усякий дурень знає, що людина дише легким, а не носом!

— Ну, припустим, що й носом теж,— вкидає Корнієвич.

— А правду Слободська Україна каже! От сього Брагова й не сказала; а краще було б! Оригінальніше!

Всі троє сміються так голосно, що сусідні німці й слуги аж на їх зглядаються; Люба скільки раз хоче вдержатись, але ніяк не може! Далі пересміялась і згодом питає:

— А одначе, як же буде з гулянкою, що там для Братової владновують?

— Що з гулянкою? — перепитав Кузьменко.

— Ви підете?

— Якого біса? Ото ще що вигадали! Не піду і вам не раджу!

— Та я то й не збираюсь! Ми от будемо читати з Дмитром Назаровичем.

— Ну, і я піду з вами! — закінчив Кузьменко.

Прийшли до Люби. Корнієвич береться за книжку; Люба сидить на своєму ліжку, скраю, і щось уже задумалась.

— Знаєте що? — мовила вона несміливо Корнієвичу.— Може б, піти... туди... на гулянку?

— І не думайте собі! — рішучо мовить Корнієвич.— Я прямо вам сього не дозволю! Перше всього, нема чого йти, а друге — пожалійте ж ви себе. Ви ж за останній час тим учінням та сидінням у лабораторіях так себе затягли, що страх! Ви собі страшенну анемію розів'єте! Треба ж берегти сили, а не тратити їх без пуття! Нікуди ми вас не пустимо! От приляжте лишень, бо ви слабкі! Для вас се буде добре: голова одпочине.

Корнієвич поладив подушку і стояв над Любою, далі взяв її за ручку своєю сильною рукою і мовив знов:

— Приляжте, а я вам буду читати.

Люба почувала, що не здолає противитись тій руці, і, сміючися, сперлась на подушку.

— Ну, от так! — проказав Корнієвич, дивлячись їй у личко ласкавим поглядом, як на слухняну дитину.

— А мені, Корнієвичу, можна голову на подушку положить? Бо і я щось нездужаю!
— З тим словом Кузьменко взяв подушку Песцової і уместився десь у другім кінці хати, на канапці.— Ви ж мене, землячко, не бачите? — спитав звідти Любу.

— Ні, трохи бачу! Та бог з вами вже, лежіте!

— От і спасибі.

Корнієвич почав читать, сівши біля столика недалеко од Люби. Вона, слухаючи, дивилась на його лице і сама собі дивувалась, чому вона сьогодні не боїться Корнієвича, от розглядає його зовсім сміливо. "Красивий його рот, виразний такий, і зуби он які білі! Чудно як: сам русявий, а очі карі, се дуже рідко буває... Він сьогодні інтересний, сіре убрання йому до лиця, бо він свіжий такий".

— Ви не слухаєте? — спитав Корнієвич, почувши на собі те споглядання.

— Ні, слухаю! — одказала Люба з таким мило-жартливим усміхом, що Корнієвич, глянувши на неї, на хвилину перестав читать — тільки поправляє своє волосся, збентежений.

— Е, Корнієвичу, ти-бо вже читай, коли читаєш! — мурчить із свого далекого кутка Кузьменко.

Корнієвич стрепенувся і взявся виразно до читання. Люба теж слухає вже пильніше, менше дивлячись на читця. Оповідання, котре він читав, було справді дуже гарне, а притім недовге, і всі не згле-ділись, як скінчилось.

Обсуждали, хвалили, читали інші речі. Люба далі встала, приймала своїх гостей чаєм. Розмовляли щиро, якимсь одмінно по-товариському.

Пізненько вже було, коли вернулась у домівку Песцова.

— А! Бачите, вони де! — гукнула вона одразу жваво.— Ви нащо мене, Аполлон Степанович, одурили?

— Чим же я вас одурих? — питав Кузьменко.— Нападїться на кого іншого!

— Та як же? Сказали своє "еге ж"! Я з того подумала, що ви підете, а ви й збрехали!

— Еге ж! — проказав Кузьменко.

— Безсоромець! — гнівалась Песцова.— За віхор би вас!

— Е-ге! — мовив Кузьменко, спинив її за руки і посадив біля стола.

Песцова змінила гнів на ласку:

— Давайте лиш чайку, Калиновська! Смерть хочу! Там одно безладдя було!

— Ага, розкажіть лишень, що ж там справді було? — спитала Люба.

— Та нічого особенного! Так, як завжди!.. Пробували тільки говорить промови, та щось не виходило! Пили багацько пива, і більше нічого!

— Ну, то, значить, нема про що й балакать! От слухайте, я ще одну хорошу штучку прочитаю! — мовив Корнієвич і почав знов читать. Дочитавши, він сам сказав:— Годі! Любі Василівні пора спать! Прошу ж вас, будьте розсудливі, не балакайте довго і примусьте себе скоріше заснуть! — умовляв Корнієвич Любу, прощаючись.— Не забувайте того, що ви хвора!

— Ні, я не хвора! Ви ж мене викорували! — одказала Люба, відповідаючи на його міцне стискання руки...

Ну, вже ж от прийшла така пора, що ні оповіданнів читать, ні на гулянки ходити вже зовсім не можна: ідуть останні екзамени. Скрута така, що й господи!

Люба зовсім "перепалась": сидить з Песцовою по цілих днях і ночах, учиться. Інколи забіжить Кузьменко чи Корнієвич, посидять, порадять об чім-небудь, та й знов дівчата самі з книжками.

Слава тобі господи! Вже скільки екзаменів одбули щасливо, можна трошечки віддихнути. От і Кузьменко вбіг; повеселів хлопець знов, і жартливість йому вернулася.

— Ну, що, землячко? — мовить він до Люби. — Прохолоджуєтесь сьогодні? А завтра знов "кувати"? Ех, благую часть ізбрала наша князівна Білосельська: плюнула на екзамени, та й шабаш! У Париж вибирається.

— І чого їй у Париж?

— Отаке сказали! Чого в Париж?.. Ви б спиталися, чого вона сюди попала? Належить вона до розряду "головоногих" — знаєте ж ви таких? От ви у мене "явноголовая"! Так воно й знати.

— А я яка? — питає Песцова.

— І ви шануйтеся!.. Еге ж! А Білосельській добре, їй-богу; сьогодні йду, аж із її вікон на всю улицю луна йде: виграє собі князівна на фортеп'яно! Зайшов і я, і Константин Михайлович там, Шубертів та Шопенів слухають.

— Загоровський? — спитала Песцова.

— Та він же! Я вже місяців два чую, що од його почало пахощами Білосельської смердіти!..

— Ах, пане Микито, які у вас смішні вирази: "пахощами смердить"! — сміється Люба. — А з Братовою по равлики хіба вже не їздить?

— Ні вже. Він так, як Гейне; хоче з сотню симпатій перемінить!

Ну, скінчили ж уже всі екзамени! Тепер воля! Воля!.. Світ широкий перед очима... Куди тепер? Як уладнувати своє життя?.. Збираються ж усі виїздить; та ще тим часом у Цюріху, поки документи здобудуть, поки се та те!

Пішла Люба купувать собі щось там, далі зайшла в фотографію, зустріла Раїсу. Повітались.

— Ну, що ж, як? Ідеш хутко? — питає Люба.

— Ні, я не їду! Я в Штокмана асистентом остаюсь.

— Невже?! От як!

— Так. Кланяйся там мамі! Ну, та я їй про все напишу сама!

А швиденько після тої розмови проміж позосталим товариством як вихор бігла чутка: "Чи ви знаєте, що Брагова йде замож за Штокмана?" — "Та не може быть! Хто вам казав?! — "Я вам кажу!" — "Та ні, се, може, так!.." — "Як — так? Мені сам бувший Штокманів асистент казав, що через два місяці шлюб візьмуть! Та й чого ж так дивуватись? їм обом добре буде: Штокмана Брагова підучить по-руськи, потім повезе його в Петербург, він там видержить наш екзамен, щоб мати право на практику, і будуть удвох практикувать! Що ж ви хочете? А практика буде! О, буде! Свідомого

медика, ще й заграничного професора! Не така, як у сій злиденщині, а петербурзька! А гарно так удвох здобувати!"

А молодь все ж таки бентежилась, проміж нею ходило прозвище, котре Кузьменко вигадав Раїсі: "Slockfrau!", хоть вона ще й не була повінчана з Штокманом.

Кость слухав гомін про заміжжя Раїсине трохи збаламучений, а більше того байдужний... Думкою він був уже в Парижі. "Як? І він в Париж? — питали знакомі.— Чого?"

Ну, як же ж таки йому, виїздивши з Європи, не побувати в тому жвавому центрові європейської думки й життя!.. Одним поїздом з ним виїхала і Білосельська, справивши собі на дорогу свіжу, елегантну туалетку...

Перед виїздом Кость прийшов попрощатися з Любою:

— Прощайте, Любов Василівно!

— Прощайте, Константине Михайловичу.

Кость глянув на розчинену скриньку, на зложені книжки, питає:

— І ви вже виїжджаєте?

— Виїжджаю,— одказує Люба.

— Куди? В Росію?

— Ні, перше думаю заїхати у Відень: хочу там пройти неділь у шість коротенький практичний курс акушерства, придивитись, почитись при клініці. Там, кажуть, се діло добре стоїть.

— Та нащо ж вам сеє?..

— Здасться! От буду просити місця де-небудь там, у нас, так уже одно при другому буде, й лікарство, й се. Житиму на повіті, в селі, то здасться.

— І ви будете жити у глушині?

— Буду жити у глушині.

— Що ж ви будете робить?

— Як що? — засміялась Люба.— Буду людей корувати! Тож на те вчилась!..

Кость походив по хаті.

— Так! — мовив він. — Так!.. Нам не судилось іти однією дорогою!..

— Я ніколи про те й не думала! Я завжди бачила, як різно розходяться наші стежки! Kinderspiele нім. Дитячі ігри), ще не ведуть до спільної дороги жи ття.

— У всякім разі,— мовив Кость, наблизившись до Люби,— вірте, що я схороню в своїй пам'яті ваш чистий, хороший образ назавжди!.. Я бачу ясно тепер, що я не стоїв вас! Ваша глибока, цільна натура...

— Нащо сей панегірик? — з прикростю перебила його Люба.

— Ви мені не вірите? Люба мовчала.

— Вірю! — промовила далі з слабим усміхом.

— Вірте, що пора наших, як ви кажете Kinderspiele (нім. Дитячі ігри), пора нашої... дружби зостанеться самим святим спомином у моєму житті!

Люба мовчала, дивлячись у землю.

— Прощайте... Люба! — Кость хотів поцілувати її руку і... не посмів. Він швидко

вийшов з хати, глибоко стурбований. Люба не рушила з місця, не провела поглядом Костя, все стояла задумана. Од її колишніх відносин до його думка перейшла на самого того Костя; їй стало жалко товариша, жалко його самого. Чи знайде-то він щ астя на тому роздоріжжі?..

Останні пильні збори розбили важку думку Любину. Так багацько було клопоту! Ходили й на гулянку, на прощання, мовляв...

Люба виїздила з своїм гурточком: вкупі з Песцового, Кузьменком і Корнієвичем. Сі їхали з нею до поворотки на Відень; там Люба мала з ними розлучитись, бо вони поїдуть іншим шляхом у Росію. Там далі Песцова поїде, мовляв Кузьменко, в свою Кацапію, він сам у Полтавщину, Корнієвич у Слободську Україну. Всі різно... Виїхали таким хорошим ранком. Прощай, Цюріх!.. Прощайте, прекрасні гори! Прощай і ти, alma mater! Прощайте, університетські роки!..

Дорогою сидять щирим гурточком посеред чужих людей.

— Ну, що ж, землячко,— питає Кузьменко,— коли ж ми з вами побачимось?..

— Не знаю!..— відповідає Люба.

— От нехай лиш Любов Василівна впорається там у Відні та приїздить додому, то ми до неї довідаємось! — каже Корнієвич.

— Ну, вже хто-хто, а я вже, як тільки, мовляв, миш голови не одкусить, неодмінно приїду подивиться, як то вона буде лікарствувать! — каже Кузьменко. — Цікаво, їй-богу, цікаво!..Ануге покажіть, як ви будете пульс глядіть? Отаку ж міну треба робити! — Кузьменко дав такий поважно-комічний вираз своєму обличчю, що всі сміються.

— Ах, уже ви, скоморох! — гукає Песцова, тріпнувши Кузьменка по плечу.

Разом з тою ганьбою в очах дівчини одбивається така сама ласкавість, як і в очах її, що раз у раз звертаються на " Микіту Степановича". А той Микита Степанович — хіба він не бачить тих поглядів? Хто його знає — все пак жартом одбувається і в жарт повертає ласку дівчинину...

Однак дедалі жарти їдучих починають все менше походити на жарти, речі робляться все нервовіші, короткі, з силуваним сміхом... А от і зовсім уже сміху не чути: зараз буде та станція, де Люба вийде й зостанеться дожидати поїзда на Відень, а вони всі поїдуть далі...

— Ви напишете? Ви обіщаєте писать? — питає Любу Корнієвич біля вікна; там, прислонившись до шибки, Люба ховає свою турботу.

— Буду, — тихо одповіла вона. І додає згодом: — Ви теж пишть!...

— Про се не може бути і речі: звичайно, буду!

Машина протягом свище, ріжучи декому серце...Стала.

— Ну, прощайте!..

Люба щиро обіймається з Песцовою, цілується так щільно. Потім Люба одривається з сльозами в очах і шепче здавленим голосом Корнієвичу, подаючи йому руку: "Прощайте!.." Корнієвич міцно стискає її холодні пальчики і мовить: "Будьте здорові! Бережіть себе..."

Люба з туманом в очах подає руку мовчазному Кузьменкові, теж ледве вимовляючи

: "Прощайте!.." Кузьменко мовчки бер її руку і чуло притискає до неї свої м'які, добрі уста. Люба не ждала сього, цілує його в лице, така стурбована. Кузьменко ще раз цілує її руку. Обтираючи хусткою очі, Люба сходить з вагонових сходів. Вона стоїть на платформі, дивиться на постаті товаришів; перемовляються ще кількома уривчастими словами..

Поїзд рушає; Корнієвич махає шапкою; Кузьменко теж ще раз скинув шапку і стоїть на площині вагоновій понуро. Він не хоче бачити на котрому з товаришів спочине останній погляд Любин...

XVI

Люба живе у Відні вже другий тиждень. Владнувалася, має малесеньку домів очку; на акушерські курси їй, з цюріхським дипломом, удалося вступити дуже легко. Тож ходить, учиться, пильнує діло в клініці. Тяжка річ для чулого серця ота клініка, де чуєш тільки труждання, чуєш стільки стогону, несвітського голосу муки; та що ж, Люба дивилася на ті муки, слухала ті крики з думкою колись уменшити міру того жіночого тру ждання, бути колись умілою порадицею бідним сестрам, а може, й визволінницею котрих од смерті. Пізнавала діло, в котрому власне практика давала так незмірно більше знаття, ніж книжки.

У Відні Люба була сама як палець. Ідучи улицями, повними жвавою юрбою, сидячи в театрі проміж щільними лавами споглядачів, Люба почувала себе такою самотньою, такою не причасною тій заметні, аєні тому клопоту й веселощам. Душею була сама... Піде в галерею малювання, в музей, пройде по новому для неї кутку міста і лиш сама собі повідає свою думку, свої спостереження, свої враження... Як місто Відень їй дуже сподобався з тим контрастом узеньких, давнього віку улочок з стрілчастими церквами, і нових, широких улиць, оздоблених деревами, з такою штучною, веселохимерною архітектурою будинків. А Дунай, отой тихий Дунай хіба не хороший! Стоїш коло мосту, дивишся, як він несе свої широкі, спокійно-глибокі води. Так оце ж він, той Дунай, котрого ймення знаєш з дитячих літ, із тих пісень, що вповідають, як козаченько край Дунаю коня напуває, а дівчина косу пускає на тихий Дунай... Думається, було, де то він, який то він, той Дунай? Аж от довелось побачити.

Походить Люба, подивиться, та й знов вертається у свою хатину; учить свої книжки чи листи пише: тільки й одрадості, що ті листи, "хоть у їх поговориш трохи з своєю душею.

Докучило Любі ходити все в один ресторан обідать, перемінила для розмаїтості... Скінчить обідать, перегляне часописи,— все пак німецькі чи які французькі з карикатурами,— розглянеться нишком на публіку,— все пак тобі та чужина і самі мужчини. На Любу зглядаються трохи здивовано, з цікавістю, але й з найвеселіших ніхто не важиться причепитися: бачать-бо панове добродії, що ся junge Dame (нім. Молода дама) із стриженою голівкою не такого розбору, щоб її зачіпати...

Раз Люба тільки що почала свій обід, як прийшло двоє паничів: один низенький чорнявий, другий високий русявий, і сіли біля того стола, в дальшому кутку, де обідала Люба. Паничі, либонь, були німці; Люба чула, як вони сказали скільки слів кельнерові

дуже чистою німецькою мовою, і не звернула одмінної уваги на своїх сусідів. Чи вони гарні, чи які, що ж їй за діло! Аж ось вони почали говорити поміж собою. Люба аж їсти перестала, головка її самохіть повертається в той кінець, де сидять паничі, — аж ніяково їй, що вона звертає таку увагу на їх. Про що ж таке говорили ті сусіди, що Люба так пильнує їх розмову? Про речі якісь-то свої, Люба навіть не розбере, про що саме, бо чує якийсь уривок бесіди. То чого ж вона, справді, все поглядає на сусідів з такою найживішою цікавістю в обличчі? Того, що Люба почула ту мову, котрої вона не чула так давно і всього менше сподівалася почути тут. Паничі між собою говорили по-руськи, та коли б по-руськи в розумінні по-російськи, а то по-малоросійськи, як зважила в своїй думці Люба; і ще коли б ті хлопці примішували жартома по скільки малоросійських слів, а то так цілком однією тією мовою говорили і так вільно, так просто. "Що се таке?" — міркує Люба. Інші слова й звороти здаються їй чудними, — чує вона "переконанім", "відносини", "ся починає", "буду мусів", — а все ж спільна мова таки малоросійська, що чогось аж серце похвачує. А паничі, говорячи серед німців тою мовою, незрозумілою для окола, розмовляють з такою певністю. Говорять собі і не постерегають, не знають, що ота мовчазна, тиха сусідка так вислухає їх.

— Дай-но мені, Бучинський, оту часопись! — мовить по скінченому обіді чорнявий панич руському.

"Часопись", — переказує в думці Люба. Не газета, а часопись... Бере Люба й собі "часопись" якусь там, та мало що читає: все зайнята тими паничами. А вони посиділи, розплатилися, знов заговоривши з кельнером гарно акцентованою німецькою мовою, і пішли собі.

Другого дня Люба з охочою думкою сідала обідати на тому самому місці, та паничі не приходили. Трохи Любі й досадно на теє... Аж от і знов зустрілася, там же таки, з руським (Люба й імення його згадала: "Се той Бучинський", — подумала вона). Бучинський був сам, без товариша, і сидів мовчки. Люба так і не почула від нього в той день ні слова; споглянули тільки одне на одного. "Ну, нехай же я його ще зустріну, я до його сама заговорю! Що ж таке!" — думає Люба й дійсно перший раз, що здибалась, заговорила:

— Будьте ласкаві, дайте мені сю газету! — "Часопись" таки не зважилася сказати...

Тепер уже п. Бучинський здивувався не менше, як Люба колись. А Люба сидить, почервоніла така, читає... Далі якось-то розговорилися, узнали одне про одного, хто й що. Отже, Люба довідалась, що Бучинський був віденський студент, родом з Галичини, русин. "А, от воно що!" — думає Люба, і все цікавішим робиться для неї той хлопець, чи панич, як називала його в своїй думці Люба. І справді, вигляд Бучинського був далеко елегантніший, ніж російських студентів: високий лискучий циліндр, білі стрімкі комірці, складне чепурне убрання, старанніше пригладжені волосся й уса, галантна манера — в усьому тому видно було європейця; але знов, коли Люба приглядалась до того добродушного обличчя, до того простого щирого погляду сірих очей, щось таке своє, рідне повівало на її самотню душу. Найпаче ж та мова! Люба просто заслухувалась її!..

Поговорили, розійшлись. Та й знов зустрівались, ходили вже вкупі й по місту. Бучинський, що скіль-ка років прожив у Відні, звичайно, добре знав місто і ото ласкаво показував Любі, водив її, де вона ще не була, радив, де що ліпше купити. І все говорили, розмовляли так охочо! Коли приходилось відповідать, Люба трохи затруднялась, та таки часом і не трохи, а просто мусила переходити на російську мову... Вона так одвикла од малоросійської мови! Хоч вродилася в ній, зросла в ній... Але ж у Цюріху Люба так мало чула й вживала її, навіть у своєму ближчому товаристві. Часом, було, говорять з Кузьменком або й з Корнієвичем по-своєму, але й то так, у жартливій звичайній бесіді, а як тільки, було, переходять на поважніші речі, так зараз і мова міняється — переходить на російську...

Тож тепер, як прийшлось говорити з Бучинським однією, тою рідною мовою, Люба затруднялась... І її просто брав сором перед тим інтелігентним русином: він говорить так вільно, ні трошечки не запинаючись, про що тільки схоче, а вона... мусить добре подумати, перше налагодитись, а тоді вже казати, ніби перше переложити в думці з російського, та й то се далеко не завжди зуміє переложити — не стає слів, і виходить щось таке перісте! Не знать що, аж самій досадно! Бучинський не сміється з того, удає, що не помічає ні того затруднення, ні тої строкатості в мові, тільки часом мимоволі з'являється у нього чуть-чуть замітний усміх, котрий він зараз же ховає. Але Люба той усміх чує душею, хоч і не бачить... І так би їй хотілося говорити краще, по-його. І не через те кидає вона знов російську мову та переходить, як уміє, як здолає, на українську, що хотіла б "підладитись" тому новому, цікавому товаришеві, а просто вона почуває, що се органічна мова його бесіди і що так треба, що говорить з ним по-російськи просто не випадає, власне, таки аж соромно якось! Чого ж він уміє, а я ні! Вони виробили собі свою мову і для культурної потреби, а ми? Переходимо зараз на російську, коли заводимо поважнішу бесіду! Так негоже!

"Просвіта", "напрямок", "враження", — підчеркує Люба в думці вирази Бучинського, котрі їй здаються такими новими і через те мовби чудними, принаймні Люба не зважується говорити їх сама, — а одначе що ж тут такого чудного? — думає вона далі. — Чому ж би не вживать тих слів? Чого ж конечно казати "просвіщеніє", а не "просвіта", "впечатленіє", а не "враження"? Тільки тої й переваги, що до тих російських слів ми при звичаїлись! Нас наломлює школа, книжка; але й сей проходить школу, ще більш чужу, німецьку, однак же він не кидає свого, пильнує, розвиває". Тут чується міцна тенденція, міцніша, ніж оте полтавське українофільство, котрого відгомін доходив до Люби перед виїздом у Цюріх, котре кинуло якесь проміння на Кузьменка з Корнієвичем.

І Люба все слухає свого нового товариша, того патріота й демократа, чи пак "народовця". От вони сидять увечері у кафе, п'ють віденський "melange" — каву на молоці — і розмовляють щось таке про народну словесність. Якось прийшлось до речі, і Бучинський розказав цілу народну казочку, свою, русинську, отам-таки сидячи, серед "німоти", й розказав. Що за мила казочка! Який хороший склад, який знакомий, добірний юмор! Деякі слівця й тут нові для Люби, та такі вони зрозумілі, такі гарненькі!

Люба сміється, і очі їй сяють найщирішою утіхою. Двоє добродіїв німців, що сидять близько нашої пари, либонь, думають, що то "кохана пара", що той вродливий хлопець говорить тій junger Dame які-небудь "романсові речі", коли вона так втішно слухає, так од серця весела; але панове споглядачі помиляються, нічого "романсового" ні Бучинський, ні та панночка і в думці не мають!

Завтра Люба з утіхою ждатиме, що от стукне в її двері той новий рідний знакомець, щоб іти вдвох у місто; та коли вони, вітаючись, привітно, ласкаво стискають одно другому руку, то не залицання об'являється в тому: то братерськи вітається галицький русин з сестрою українкою.

А заняття наукові йшли в Люби своїм ладом. Незабаром дійшли до кінця того короткого курсу. Має ще один диплом окремої спеціальності лікарської.

Люба виїжджає з Відня. Бучинський проводить її на вокзал; Люба дякує йому за всі його Послуги, котрі він з своєї доброї ласки оказував їй у невідомому великому місті; вона соромиться тільки сказати йому, що в душі своїй вона дякує йому ще за одну послугу: що коли вона вернеться додому з міцнішими національними переконаннями, то й сим вона мусить завдячувати йому! Люба попрощалася з ним широко, по-братерськи. Так багацько послуг, дарованих так щиро, безкорисно, можна пам'ятати цілий вік!

XVII

В домочку Марії Петрівни в біленькій світлиці сидять Катерина Пантелеймонівна і Марія Петрівна. Катерина Пантелеймонівна розкинула карти, гадає для Марії Петрівни на червову даму. (Уже ж бо ніхто так не вгадає на картах, як пані Загоровська!)

— Ну, що ж там їй вийшло? — питає Марія Петрівна, либонь, сказавши розкинути карти не для себе (бо коли б для неї, то треба ж було б розкласти на дзвінкову даму!).

Катерина Пантелеймонівна злегка зітхнула, уважно дивиться на карти, — не казати ж навмани!

— Та що ж, — мовить вона далі, — нічого собі вийшло!.. Отже, бачите, на серці дорога, осьдечка сповнення бажаннів... тутенька з якимсь інтересом дзвінковий король... Е, тут-бо от і червовий інтерес... гм... Поганенько лиш, що тут умішалася винова восьмачка з десяткою — якась-то досада мається бути, — ну, та се ще нічого!..

Марія Петрівна зазирає на ту кабалу, уповаючи, слухає вироки ворожбитки.

"І чого та винова восьмачка з десяткою замішалися! — думає вона. — А королі? Що ж то за королі? Дзвінковий і червовий!.." — Марія Петрівна зітхає.

— Листа має одержати, — проказує тим часом свій дальший глагол пані Загоровська.

— Якого ж то листа?

— Та так воно показує, ніби з дзвінковим інтересом.

— Може! Хто ж її знає!..

— Та ви ж коли її дожидаєте?

— Та писала, що к десятому буде, а вже п'ятнадцяте! Хто ж їх знає!..

— Се то правда, що їх не вгадаєш! — мовила пані Загоровська, мішаючи карти. — От і мій Кость мав же приїхати, та потім повівся в Париж! І нащо ще йому в той Париж!

От чистий батько: теж отак, було, віється, коли не в Полтаву, то в Харків, а ні, то хоть у Ромен поїде, як на гроші розживеться! Все йому, бачите, скучно було! Ет! — Пані Загоровська гнівно одвернула голову набік, дивиться собі кудись у вікно своїми чорними очима.

Поговорили. Марія Петрівна знов береться за панчошу, котру вона плете для Люби ("Певне ж, там Люба так обідралася, що страх!"). Міркує ж, міркує, а далі думає, що пора б уже Катерину Пантелеймонівну напоїти чаєм. "І чом Тетяна не дає самовара? Вже ж би повинна з річки вернутися!"

Марія Петрівна тільки що хотіла встать та піти довідатися, як у хату прожогом вбігла Тетяна, несамовито кричучи:

— Пані!.. Панночка, Люба приїхали!!

Марія Петрівна тільки затрусилася, плетіння випало з рук... Далі встала, не знає, що їй і почати...

— Осьдечка! Тут вони!.. У дворі! — мовить перериваним голосом Тетяна. — Я йду з річки... а вони їдуть!..

Надворі, під ґанком, стоїть жидівська балагула з полотняною будкою. З неї швидко вилізла європейська мандрівниця Люба, біжить у хату.

— Мамочко!! — І упала в тремтячі обійми материні.

Марія Петрівна так і прикипіла до своєї доні: обіймає, цілує, сльози біжать із очей. Чи ж то не радості дождалася, ні!.. Дивиться потім на свою Любу — щось вона мовби виросла, якась інша зробилася... Та ні ж бо, се вона, Любочка мила, дорога!..

В господі заметня: бігають, зносять пакунки Любині. Прибігла й куховарка Уляна, й чоловік Тетяни, що вернувся з москалів та живе у дворі в Марії Петрівни. Вийшли з хати й сусіди, що займають домівку в меншому будиночку Марії Петрівни, — почули, бачите, що приїхала її дочка з-за границі, так хотять побачити, яка там вона, та дочка: он вона стоїть на ґанку, сміється з Тетяною.

Знов Люба в хаті, ходить усюди, розглядається; чогось ті хати мовби менші, нижчі стали!.. Та ні-бо, вони такі й були! І сволки ж бо так само виступали!.. Дивиться Люба, щебече:

— Ну, що ж, мамочко, як же ви маєтесь?

Щось тая мама мовби постаріла значно, зігнулася трохи, сивого волосся більше... Та ні, як придивитися — та сама, люба, добра мама!.. Здається, й чіпчик той самий на голові, що був тоді... тоді, як Люба виїздила з дому...

Біжить Люба через тильну половину:

— А як же у вас у дворі, Тетяно? Чи так, як було? Піду подивлюсь!

— Та й подивіться! — одмовила Тетяна, сміючись, а сама береться за самовара — нести у покої.

Розглянулась Люба у дворі, заглянула через тин у садочок, пішла над край подвір'я: он там, між будовами, одкривається той самий знайомий краєвид... Широко розлігся він під промінням західного сонця! Он і річка, он і луки, он і бір далекий, синій!.. Мовби трохи змінилася річка: більше виступають білі коси піскові, більше

розрослися верби он там, на заломі; а все ж переміни в цілому нема: се він, той самий краєвид, ті самі місця!.. Люба сама не знає, чого у неї защеміло серце, мовби жаль чогось, мовби якась чула турбота підступає. І знов так тепло робиться в душі: той рідний куток так привітно, любо простягає свої обійми!

Вернулася Люба в хату, сідає за накритий стіл, коло матері та Катерини Пантелеймонівни, щось каже матері з таким світлим виразом в обличчі.

— А не бачили там в останній час мого Костя? — питає пані Катерина.

— Ні, бачила ж ото перед виїздом! А потім же він у Париж поїхав.

— А швидко ж він додому буде?

— А я ж почім знаю? — мовить Люба, засміявшись.

— Та вже ж таки приїде, довідається! — потішає Марія Петрівна Катерину Пантелеймонівну.

— Сподіваюся, сподіваюся! — каже та.

Береться Марія Петрівна наливати чай, та й згукнула:

— Оце, боже мій!.. Що ж се я?! То ж, бачите, не тямившись, чаю всипала, а води забула налити, так той чайник і стояв на самоварі!

Сп'ятилась Марія Петрівна, сміється Люба й пані Загоровська, сміється голосно й Тетяна.

— Слухайте лиш, Любочко,— питає знов Катерина Пантелеймонівна,— чи то правда, що Братової дочка йде заміж за німецького професора? Мати хвалиться, що листа прислала.

— А правда ж, правда! — одказує Люба.— Вже досі й шлюб узяла, бо то ж мало būtų коло сього часу.

— Бог знає що! — провадить Загоровська.— І чого ж таки вона за німця йде?..

— А хто ж її зна! — одмовляє сміючись Люба.— Сподобався!..

XVIII

В одному з тих сіл, що видно оддалік з тої гори, де подвір'я Калиновських, Любі удалося одержати місце "фельдшериці", чи "хвершалки", як говорили селяни. Больниці-то нема, а місце хвершальське все ж таки є, на цілий учасок із скількома близькими селами. І без больниці праці доволі! Аби хіть!

До старої Калиновської приїхала гостювати старша дочка з дітьми, то й не самотно в її господі: повно дитячого щебету! Та й Люба ж недалечко, приїздить частенько одвідати своїх; отоді вже гомону того, та сміху, та жартів! Діти опадуть Любу, бере вона їх на руки, старші теж обступають; тільки тіткою не хочуть звати. Люба, та й годі! Та дарма, нехай і так! Одвідає Люба своїх, перемінить книжки у бібліотеці, поговорить із офіцером Богдашевичем "про високі речі" та й знов "униз", туди, в своє село. Домівку найняла у хвершалової вдови, Малинчихи, Ганни Марківни; світличку та кімнатку займає і обід бере у Ганни Марківни. Лікарствує ж Люба; хто вдається до неї, того й корує; та не повинна ж ото й ждати кожен раз, поки вдадуться, мусить і сама довідуватися по участку, чи все гаразд. Вдаються потроху селяни, далі все й більше та більше. Люба не раз чула, що ті мужики такі "страшенно неймовірні", так "уникають

від найщиршої охоти найдобриших лікарів пособляти їм"; але вона швидко побачила, що то була просто-таки неправда або правда неперевірена, недосвідчена!.. Бо таки як, справді, наважитись підходити до селян з порадою та подавати їй по щирості й уміло, то зовсім ті селяни об'являються не такими неймовірними і не так уже цураються порятунку!..

Пішла чутка й по панах про ту хвершалку. Отже, маєте собі, пани ще "неймовірніше" споглядали на ту жінку-лікарку, ніж мужики.. У найліпшому разі здвигали плечима... Та потім потроху почали вдаватись, которі ближче були по сусідніх селах; і сих, бачите, неймовірних удалось переконати, пересвідчити правдивою статочністю й умілостю!..

Лікарює панночка; здалася й віденська наука, пройдена при клініці: кличуть то сюди, то туди на раду, як то баби кажуть, "положити душечку на подушечку"; а скільки тих бідних жінок, що й без діток слабують та хворють тими жіночими хворобами! Коли б тільки зуміти та здолати всім допомогти, що вдаються часом з хворобами тяжкими та задавненими...

В своєму селі вже таки й добре знають Любу, і вона знає багацько господарів, а ще більше господинь по імені. Знає часто, як хто й живе, не тільки чим слабує. То, бачите, воно здалі те селянське життя здається таким одмінним та простим у своєму змісті, а як придивитись добре, от неначе наводячи лупу на окремі сім'ї, на окремі постаті, то зовсім уже воно не так порожнє й одноманітне здається: форми життя й тут об'являються такі багаті, такі різні... Коли схотіти підступити ближче, то й тут об'явиться широке поле і до споглядання, і до праці свого роду...

Люба ж і наводила ту духовну лупу на окольні постаті. От хоть би й зараз, у найближчому (а сказав би, найдрібнішому!) її околі — чи не розмаїтніі постаті, чи не прагнучі духовного бальзаму? Господиня, тая стара хвершалка-вдова, колись була все ж таки панею, а тепер, при злиднях, і не знає, мовляв, на яку ступить: чи їй панську думку про себе мати, чи з селянками зрівнятись; як же подивиться на Любу, поговорить з нею, то мовби їй і не так соромно, що вона вибилася з платтів, а ходить у простій спідниці... Хлопчик, синок господині, Гриша, вродливий, дотепний, всюди б він устряв, все б він хотів узнати; та куди ж він піде? Що він знає? До панських дітей він не піде: там не приймуть, з мужицькими уже йому не подоба дружитися! Росте хлопчик сам собі, а несвідомий такий, що й читати досі не вміє: "способу" нема, де ж він Навчиться? Ото вже Люба, з ласки своєї, почала показувати грамоти, як має вільний час. Далі служниця Ганни Марківни і разом Любина, Меланка, і же на що незначна постать, а й тої життя розмаїте: скільки служила по міщанах у сусідньому містечку, по панах, а далі й роман зтуавела. Як же! З самим єфрейтором, показним таким москаліною. Та покинув москаль, покинув з хлопчиком і пішов собі судись. Тим же то Меланка так плакала, як Люба читала їй "Катерину"! Плакали й інші, що слухали, та не так... Воно-то Меланчина доля й не зовсім така, як Катеринина: не втопилася Меланка, зосталася жити з своїм хлопчиком, та життя те несолодке й неясне!.. Тьмяно пак і пусто було в господі Малинчиній, де служила Меланка, ото тільки й проміння

ясного свінуло, як оселилася та панночка чудна, лікарка. Доля Меланчиного хлопця, Гриця, теж не така вже тяжка, як Катеринино Івася; не ходить Гриць по розпуттях, не водить старців, та хто його зна, чи йому краще, ніш тому поводитарю Івасеві! При злиднях виріс Гриць — недолугий такий, все слабує; як почувається ліпше, піде між діти на улицу, та тільки аби що, чує він зараз те доразливе прізвисько: "Іди собі, ти!.." (Бо знають вже всі, що безбатченко він, тим же лихом і корять!..) Стала Люба Грицеві якісь ліки давати, поліпшало йому — і не цурається він своєї лікарки! Чого ж її цуратися: приїде з міста, бубликів привезе і так у хату до себе закликає, посадить, їсти дає, по голові погладить!.. Поприходять же обидва хлопчики, Гриша і Грицько, Люба їм обом потроху букви, наклеєні на картоні, показує, вже вони й пізнають їх, або дасть самим пописати олівцем,— і того не цураються хлопці! А вже як часом Люба розгорне яку книжку з малюнками та почне показувати та розказувати, то в хлопчиків аж очі грають! Жвавий Гриша хутчій розуміє, але й Грицько як подумає, то теж, видно, розбирає, дарма що мовчки слухає!

Отакі розмаїті постаті були коло Люби; се ж у самій хаті у неї, а там же то поза хатою!..

Живе собі Люба, не скучає, тільки часом буває така задумана, ніби смутна трохи, як ходить по своїй кімнаті чи по маленькому садочку Ганни Марківни... Отже й тепер якраз походила, походила по стежечці, прийшла й у хату якась поважна, не жартує і не сміється.

— Меланко! — гукає.— Однесете мені листа до Івана! Він завтра у город поїде, бо п'ятниця, то й листа мого одвезе на пошту.

— Добре, добре! — каже Меланка.

Люба ходить уже по хатині і обмірковує, як саме написати листа тому Корнієвичу. Чудний він, справді, то писав, а то вже третій тиждень,— ні, вже цілий місяць,— не відповідає. Що ж се таке? Сам просив писати, а тепер взяв і замовк. Нащо ж було просити, намагатись? Ну, весело йому, отже, писав в останній раз, що знайомих уже багацько має, якась там лікарева дочка прерозумна знайшлася, але все ж міг би він одписати що-небудь на лист! Що ж се за погорда така? Навіть незвичайно!.. А найважливіша річ, що сам просив писати! Ні, вона от зараз сяде й напише йому, що вона такого поведіння од його не сподівалась і коли йому в тягість відповідати на листи, котрих він нібито так бажав, то, звичайно, краще зовсім перервати; вона, Люба, думала, що листи їх будуть дружнім бесідним обміном, а коли для його, Корнієвича, відповідь на її листи має статися лиш якимсь прикрим обов'язком, то вона зовсім сього не хоче, і нехай він не дивується, коли вона після таких загальних відповідей зовсім перестане писати до його.

З міцним виразом тих думок на лиці Люба сідає зважливо за лист і пише, пише.

Пройшло чимало часу. Лист написаний і згорнутий. Меланка стиха одчиняє двері і каже Любі:

— Панночко! Давайте лист, уже понесу, а то там хутко полягають спати. Іван ранесенько поїде.

— Не треба!.. Не буде ніякого листа на пошту одповіла Люба, і коли двері за Меланкою зачинились, порвала написаний лист на шматочки.

XIX

Другого дня ранком Люба тільки що встала, поснідала, як Меланка сказала їй, що прийшла якась жінка "з ногою". Люба вже знала, що такі вирази значать, і сказала, що недужа може вступити в хату.

Ввійшла молодиця, шкандибаючи; одна нога була у неї обмотана шматкою. На питання Любине, що їй саме таке з ногою, молодиця розповіла, що вже давненько пробила вона собі ногу у воді і до тої виразки щось прикинулось, нога все пухла, і дійшло до того, що тепер "ані вдень ступити, ані вночі заснути", так крутить і болить. Молодиця помаленьку розв'язувала ногу, і Люба далі побачила червоний опух з великим жовтим вередом; самий вершок того вереда був чимсь заліплений і прикритий листочком.

— Що ж се ви тут наліпили? — прикро питає Люба.

— Се рощина. Вже що тільки не скажуть, всё прикладали,— нічого не пособляє! Та вже от люди порадили до вас!..

— Погано, що так запустили ногу і не знать що прикладали,— мовить Люба, очищаючи веред.— Ну, що ж! — проказала далі, оглянувши.— Треба прорізати, бо гній може кість повредити, тоді дуже погано буде!

— Ой моя голубонько, робіте вже, що знаєте! Вже мені так обридло, що й господи! — Але далі жінка додала несміло:— А може б, так що дали прикладати? Може б, не різати?

— Ні, не можна! Треба прорізати! Ви не бійтесь, се нічого! А потім дам і ліків.

Жінка не мала що робить, мусила на се пристати...

Люба кликнула Гриця, котрий дуже любив помагати їй: себто приносити води чи держати що-небудь. Отож і заходилася Люба з своїм помічником і коло тої операції. Розрізала веред, очистила гною, промила, далі примочила, забинтувала ногу — і по справі! Не бридилась пак: чого ж там уже бридितись? Уже коли жаб різала, то нема чого!..

Випровадила жінку, сказавши, що навідається до неї, бо треба добре глядіти рану, щоб не прикинулось знов що-небудь. Упорала в хаті і свій струмент, аж тут — рип, у хату йде знайома їй трохи Марина Шкуратиха, стара, поважна собі така. Кладе на столі паляницю й мовить:

— Оце по вас, моя голубонько, прийшла! Ідіте, моя пташечко!

— А що там таке?

— Та Іваниха розходилася — Івана, того що вам листи возить, жінка. Другу добу вже мучиться, сердешна!

— Чом же ви по мене давно не прийшли?

— Та думали, може, так обійдеться! Нащо ж вас турбувати даремно? Бо що ж то, мовляв, світова річ... Але ж бог її знає, що їй таке! Чи то, що за першеньким, чи що!.. Вже що їй баби не роблять, нічого не порадять.

— Ну, вже я знаю, що там ваші баби роблять! — гукнула Люба, збираючи потрібні речі.

— Та я таки й кажу далі: піду лиш я по панночку, вже ж вони, мовляв, знають!.. Ох, таке ж лихо з тою Іванихою! Сказано вам...

— Ходіте, ходіте! — перервала Люба розповіді Шкуратишині і пішла так швиденько, що баба ледве поспішала за нею, далі гукнула:

— Стривайте, голубонько, панночко, бо я за старістю й не збіжу за вами!..

Прийшли до хати Іванової. Ще в сінях почула Люба той тяжкий, одмінний стогін, знайомий їй з віденської клініки. Але ж, увійшовши в хату, Люба вгледіла сцену, котрої вона в віденській клініці не бачила. Близько полу стояли дві баби, придержуючи слабу молодицю, котра, високо піднявши руки, держалася за жердку, повішену над полом під стелею. Руки в молодиці залякли, голова в знесиллі схилилась набік, лиш стогін виривався крізь зуби й розходився по тихій хаті.

— Що ви робите?! — крикнула Люба.— Пустіте її зараз! Як можна так мучити слабу!!

Баби щось там порікували, однак мусили одступити. На піддержку Любі прийшла й Шкура-тиха.

— Е, вже, кумо,— говорила вона одній бабі,— треба слухати! Вже ж вони знають...

Люба прийняла на свої руки бідну Іваниху з помертвілим лицем; ледве положила її на постіль, як вона зомліла.

— Отак от все мліє та мліє! — говорили баби.— Мабуть, уже з неї нічого не буде!

— Води! — кричала Люба. Бризкала в лице недужій, давала нюхати спирту,— очутила. Ну, й заходилася ж, оглядівши слабу. А справа була трудна!.. Звивається Люба, дає ліки, орудує. А стогін не вгаває, рве душу...

Довго поралась Люба. От чуються вже крики, від котрих мовби аж хата стинається... Чоло у Люби мокре, тіло й душа напружені, вона добирає всієї сили й зручності... Ну, хвалить бога!..

Недужа вмовкла, а по хаті вже чується крик маленького хлопчика.

Та того крику вже ніхто не лякається. Заметушились баби, ладнають купіль... Шарварок, веселий гомін.

Ну, звичайно! — провадить Шкуратиха.— Я ж казала! Вже ж вони знають!

— Ну, на те ж і учаться! — згоджуються й інші баби.

А Люба ще неспокійна, ще пригадує біля слабої віденську науку клінічну. Ну, от тепер нічого вже не страшно!.. Тепер тільки наказати, щоб доглянули слабу, або краще, щоб не зачіпали її! А слаба лежить уже тихо; вона бліда, змучена, мов з хресні знята, та голова повертається до Люби з тим виразом, який буває тільки тоді, коли скінчатся такі муки, а коло боку лежить та малесенька невідомо-відома істота, ще не розгляджена добре, там у пелюшечці, а вже така дорога. І чудно якось, і так любо!..

Десь узялася, немов з-під землі виросла, пляшка й чарка. Веселі баби чіпляються до Люби, щоб хоч трошечки випила, божаться, що горілка солодка; та Люба нічого не хоче! їй душно і від теплої хати, і від тої скрути... Тож до всього клопоту й дивину сама

скупала: не хотіла бабам давати! Тепер би лице освіжити,— так горить,— умитися, чи що таке! Душно! Люба йде з хати, Шкуратиха зливає їй надворі з кухличка біля порога.

Освіжилася Люба, утирається рушничком на порозі. Собака зірвався з приспи й побіг за ворота; Чути голос Меланки: "Осьдечка вони, тут!" Іде Меланка на подвір'я, а за нею — господи боже мій! — Корнієвич і Кузьменко...

Люба просто не спам'яталася!.. Вона й рада так Вуже, і збентежена: де ж, застають її так... зовсім уже по-хатньому та по-робочому. Люба швиденько Осмикує закачані рукави од сорочки. Ах, боже мій, і руки зовсім вогкі!.. Та паничі не вважають, беру п> її за ті вогкі ручки, вітаються, гомонять.

— Звідки ви взяли?.. Господи! — мовить Люба.

— Отак приїхали, та й годі! От і сюди прийшли, щоб хутчій вас побачити!

— Я був у Кузьменка,— пояснює Корнієвич,— ми ж сусіди,— а з ним і далі. От побудемо у вас, а завтра в Полтаву, нам обом треба: мені там місце трапляється, а йому по якихось батькових справах. Так-от!..

— Ну, боже мій, як же се несподівано! Не писали нічого!.. Я тут вже гнівалася на вас!..

— Що ж там писать? Краще ж побачитись!..

— Ну, звичайно, звичайно!.. Ходімте ж до мене! Я вже тут все скінчила.

— А шкода, що не приїхали раньше: були б побачили вас при должності! — мовив Кузьменко.

— Еге! Так би я вас і пустила! — одмовляла Люба й побігла в хату. Сказала там скільки слів, обіцяла навідатись і подалась знов до гостей. Баби здивовано виглядали вслід їй із дверей; Кузьменко успів уже зачепити Шкуратиху якимсь жартом.

Ідуть утрюх, голосно розмовляючи, до Любиної домівки.

— Де ж ваші коні? — питає Люба, доходячи до свого двора.

— А ми заїхали тут біля вас до волості, а до вас, значить, з візитом.

Люба біжить у хату попереду: може, там що негаразд, нелад який. Ні, здається, все гаразд, тільки он треба ту спідничку схватити й порваний лист до Корнієвича прибрати.

— Ну! Прощу! — І знов вітання, знову веселий гомін.

Люба біжить до кухні, до Ганни Марківни, попитати про обід: тож гостей треба прийняти, он пора вже яка, певне, їсти хотять! Шкода, що не знала, були б щось такого зготували ліпшого для дорогих гостей. Ну, та нічого: єсть борщ, єсть каша, вареники,— чого ж іще?..

Знов Люба в світлиці, звивається, накриває стіл.

Що се ви? Не обідали досі?! — питає Кузьменко.

— А ні! Коли ж було?! Е, у мене сьогодні дві операції були! От що!! Ну, та перша — пуста, а он там, де ви мене знайшли, то мудра штука була!

— Що ж там таке було?

— Ет, що вам розказувать! Ви не спеціалісти! А я таку одну маніпуляцію зробила, що й професор би похвалив!

— А як же ви смієте розпоряджатися? — питав Кузьменко.— Ви ж "до прибитія

врача" не маєте права ніяких важних штук робить!

— Овва!! Поки б поїхали по врача, та поки б він з ласки своєї приїхав на село, до простої баби, то тая баба, може б, досі й на світі не жила!.. А ще до того ваш врач, може б, і не потрапив того, що слід було зробити! Ах, я така рада, така рада!

— А, так ви он чого радієте? Ми думали, що — нам!

— Ну, і вам, і вам теж рада! Страшенно рада!.. Досить було глянути на Любу, щоб побачити, що

говорила правду...

— Ну, ходіте їсти! — кликала вона, насипаючи борщу.

Паничі сіли. Разом з обідом ішла жвава розмова, без жодного етикету... Говорили так жваво, одно одного перебивали, сміялись. Кузьменко розповідав анекдоти з своєї практики, з котрих Люба помирала од сміху. Розмова перескакувала й до давнішого.

— Ах, скажіте, будьте ласкаві, що з Песцовою? Де вона? — питала Люба в Кузьменка.

— А я почім знаю, де вона ділася, як повернулася в свою Кацапію?

— Як? Хіба вона до вас не пише?

— Звичайно, ні! Чого ж вона буде до мене писать?

— Ну, брешете ж ви! Я сьому зроду не повірю!..

— Дивіться!.. І чого ж ви до мене причепились? Чом же ви не питаєте Корнієвича, може, він з ким-небудь і переписується!

Люба трохи сп'ятилась...

— А де Загоровський, ваш друг дитячих літ? — спитав Кузьменко.

— В Європі,— одказала Люба, усміхнувшись,— та швидко сюди приїде!

— Він до вас писав? — спитав Корнієвич.

— Ні! — одповіла Люба. — Я так знаю, од матері його: казала, що хутко сподівається.

— А! То можна буде давню дружбу на давніх місцях одсвіжити,— зауважив Кузьменко.

— А можна ж, можна! — жартливо мовила Люба. — Я не цураюся друзів, не так, як ви!

Обід скінчений. Корнієвич згадує, що привіз Любі гостинця: іде тут зараз до волості і приносить скілька номерів галицької "Правди".

— А-а! — каже Люба.— Де се ви взяли?

— Виписав! — одказує Корнієвич.— Ви ж мені з Відня так розписали галицьких соловіїв, що я, як був у Харкові, розпитався та й виписав їх письмо.

— Дивись ти, хитра Слободська Україна, і вискіпала ж! — мовив Кузьменко.

— Дуже, дуже я рада! — промовила Люба, передивляючись номери.

— Цілий рочник вам зберу, чи як там кажуть ваші галичани! — прислужував Корнієвич.

— Чого ж вони м о ї? — перепитала Люба.

— А хіба ж не можна назвать вашим отого соловія Бучинського, чи як там він?

— Я хотіла б, щоб і ви таким соловієм співали! — гостро одказала Люба й збентежилась, що якось воно ніяково вийшло. Почала пояснять свою думку взагалі.

— Научіте, научіте,— буду дуже радий! В принципі нічого против сього не маю! — з щирим усміхом говорив Корнієвич.

— А я маю! — перебив Кузьменко.— Се літературщина! Я шаную саму тільки народну мову!

— Заспорились.— Одначе! — перебив Корнієвич, глянувши на дзигарик.— Нам, Микито Степановичу, пора йти!

— Куди?! — спитала Люба.

— До вашого мирового, Величковського. Його син був нашим товаришем по гімназії і тепер гостює у батька, то ніяково ж, будучи в їх у селі, не завітати!

— Там і панночки є! — вкинула Люба.

— Єсть, єсть!.. Та се дарма, ми не забаримось! Побудемо трохи та й знов до вас увечері, бо завтра ж раненько поїдемо: треба поспішати в Полтаву на строк!

— Ну, так глядіте ж! Я буду дождитись ще сьогодні! — гукнула Люба, проводжаючи гостей на ганочок.

Вернулась Люба в хату, угледіла себе в дзеркальці. "Ах, господи, яка я розтріпана, червона така!" Люба причесала свою чупринку, поладила; здається, нічого такого гарного й не додала до убрання, бо що ж тут уже наряджатись, коли бачили, в чім була, а все ж якось і намистечко стало інакше лежати, і стьонжечка десь узялася: все ж, мовляв, дзеркальце дорадить, чого треба!

Просить Люба Меланку, щоб на вечір самовар був (бо сама Люба більше молоком одбувалася), поспіває, бере "Правду", іде в садочок. Невеличкий той садочок і трохи запущений, проте все ж таки садочок: єсть і мальви високі побіч півоній, та зірки біля перелазу, єсть і боже дерево, й два кущі бузку, під котрими зроблена маленька лавочка, єсть і вишник молодий, і стара груша над стежкою. Люба сідає на лавочці під високим бузком, переглядає ту "Правду"... А на серці так радісно. Приїхали!.. Що Кузьменко приїде, вона була певна, а що Корнієвич... хто його знав... От і тепер він каже, що по дорозі приїхав... Ну, не зовсім-то воно по дорозі, трохи кружно!.. Чом не хоче сказати правди? Чого завжди таїться? А обтім, може, не має з чим таким і таїтись? В листах його ніколи нічого дуже прихильного не було, а в остатній час от і зовсім був замовк... Ну, та, у всякім разі, приїхав!.. Чи радий же він? Чи дуже радий? Чогось думалось, що він буде більше радий, зустрівшись... а він і тепер якийсь повздержаний; а бачить же, як я рада... Нащось вигдавав тих Величковських! Нащо вони йому? Не міг він побути у мене весь час? Тож тільки на один день приїхав! Що ж там той один день?.. Так мало часу будем бачитись, а стільки знайшлося б сказати!..

Люба задумується, далі погляд падає на "Правду", і вона міркує: "Привіз... виписав... Хотіла б я з певністю знать, через що він виписав: чи через те тільки, щоб зробити догоду і втіху мені, чи таки й для себе, по своїй думці! По своїй, по своїй: він же каже, що в принципі згоджується, думає так само, як і я. Та і не міг би він інакше думать: се єсть логіка самої речі, а він же такий розсудливий! От що привіз сюди, то се

вже, звичайно, щоб догодити. Ну, що ж? Се... се дуже мило з його руки! Буду читать, нехай і далші числа присилає.

А Кузьменко дурниці провадить! Штучність, літературщина, признаю саму тільки народну мову... Що за узька народність, що за узький націоналізм! Се — понижати свою народну гадку, обрікравши її стояти вічно лиш на одному ступні первісному! І коли так судить об мові, то треба те ж саме розважати й у всьому: значить, і хисту національного не треба розвивать,— ні музики, нічого,— нехай буде все тільки на ступні первіснонародному; Начить, і науки не посувать, досить того світогляду, який має наш простий чоловік! Се ж нісенітниця! З таким націоналізмом можна тільки закиснути на місці... Ну, бери елементи народні, не цурайся їх, але утвори з них якомога ширшу, кращу будову — і се піде на користь тому ж самому народові! Нащо ж одрізнять його непереступною лінією від інтелігенції, котра пішла вперед? Ні, той кузьменківський націоналізм в найліпшій разі може привести лиш до плачу над лихою долею, над тим, що минуло й минає. Не плакати треба і не топтатися на однім місці, котре йде з-під ніг, а діло робити!

Побігла Люба одвідати свою слабу: одна річ її турбувала: коли б запалення не зробилось, та й ще й раз треба наказати, щоб не обгодували,— жіночка тендітна і в небезпечному стані після надто тяжкого припадку, то се може їй дуже пошкодити. Справила Люба діло, поспішає додому: може, там уже прийшли та дожидаються!.. Ні, нема. Що се такого!.. Чом він, чом вони не йдуть?

Уже сонце зовсім зайшло. Люба дивиться на дзигарок: дев'ята година на скінчанні. Що ж се нони?.. Люба ходить по садочку уже турботніше... "Так і сталось, що забавили там Величковські: товариш, панночки, фортеп'яно, співи... Ну, що ж! Нехай побавляться, ще вечір довгий... Але ж і десята година от-от скінчиться, а їх нема..." В садку лягли густі тіні, тільки стежка видніє... Місяць сходить... У хаті лягають спати, зараз погасять світло. Люба ходить по стежці між перелазом і грушею та все думає, думає... "Нащо ж заїздили, коли мали так коротко бачитись? Завтра забіжать, щоб тільки попрощатись. Зовсім нема чого прощатись, не вітавшись як слід! Звичайно, там і на вечерю zostались, на той урочистий "ужін"; ну, коли так, то що ж се... перед світом хіба вже заходити до мене? То вже велика ласка!.."

Одинадцята без четверті! Ну, звичайно, вже не будуть!.. Щось гірке підступило під серце Любі... не сама досада, а мовби образа... кипить, душить...

Люба стоїть на стежці; млявий промінь місяця падає на її опущену голову... руки нервово зчепились, хруснули пальці. "А я ще таку щиру радість показувала!" — гадає дівчина, і рука підноситься до очей, либонь, повних сліз.

— Любов Василівно! Се ви? — чує вона зненацька голос Корнієвича од перелазу.

Люба, кинувшись, повернулася... Серце затремтіло... Коли б місяць світив ясніше, коли б там напроти Люби стояв майстерник-маляр, може б, йому було цікаво побачити, як на її личку малювався недавній смуток і нова радісна турбота.

— Се ви? — перепитала Люба і поступила стежкою.

— Я! Я! — мовить Корнієвич уже в садку, вітаючись.

— Я думала, що ви вже не прийдете! Так пізно!

— Не можна було ніяким способом раніше вирватись! Обступили нас там всі, господарі й господині... Поки сее та тее: чай, співи!.. Я і так насилу вирвався, щось там їм наказав, та якось визволився.

— А Кузьменко?

— Зостався там! Казав, що пізніше прийде... там панночками! Нехай собі!..

— Ну, звичайно! Що ж!.. Коли зважив, що там приємніше, то й нехай!.. Ходімте ж у хату!

— Нащо в хату! Тепер і надворі так гарно! Посидимо тут де-небудь!

Сіли на лавочці, де сиділа перше Люба. Біла сорочка її здавалася ще білішою при місяці, по ніжному обличчю бродили лагідні тони, обрис його приймав тонкий, мальовничий вигляд; а руки, що перебирали краєчку на темному одінню, здавались прозоро-білими.

— Так ви думали, що я не прийду зовсім? — питає Корнієвич...

— А думала! — відповіла Люба, опускаючи голову.

— Надзвичайна прозорливість! їхати такий світ для того, щоб просидіти у Величковських. Виходить би то, я для їх і приїздив?..

— Я не знаю!.. Ви кажете, що заїхали собі по дорозі!..

— По дорозі! Тільки все ж, либонь, не до мирового вашого! Мені треба порадитися з вами, перше ніж їхати в Полтаву...

— Зо мною?..

— З вами... А перш усього мені треба було побачити вас, повітати вас! — Корнієвич взяв Люби-

у руку і стиснув її, неначе вперше сьогодні. Люба не противилась, серце їй так билось, і та ніжна ручка з довгими тонкими пальцями перейшла в повну оруду Корнієвича.

— Як я за вами скучив! — мовив він, стискаючи її в своїх теплих, дужих руках.— А ви? Скучили за мною хоть трохи?..

— Дуже скучила!..

Корнієвич притиснув руку дівчини до уст так міцно, з такою загарою.

— Скучала, скучала... дорога моя! — промовляв він потім.

Люба чула на собі його погляд, чула, як змінився його голос, чула так близько од себе його гарячі уста... Огонь той проймає й дівчину, бурхає у її грудях... Козацький вус, жаркі уста торкають край ніжної щоки її. Дужа рука пригортає любу дівчину до серця...

— Радість моя, як я люблю тебе! — шепчуть його уста, дишучи палким коханням.

— Любий,— відповідає вона, і уста її теж відповідають безумному поцілунку; голова непритомно схилилась на груди любому козакові.

— Мила моя! Серце моє!.. Як довго я ждав сього щастя!.. Ти моя, моя! — промовив Корнієвич, упиваючись своїм щастям, упиваючись цілуванням. Слова виривались самі собою...

Люба опам'яталась, Корнієвич цілував кожний окремих пальчик на її руці, що нібито означало, що і він трохи заспокоївся.

— Чого ж... чого ж завжди був такий повздержний, коли... коли так любиш? — питала дівчина.

— Такий я вдавсь!.. Або, може, таким зробило мене життя! Не умію я, не звик провадити ніжні речі! Я виріс без матері, зовсім її не пам'ятаю, виріс коло суворого батька, котрий, чинивши догоду моїй мачусі, ще менше оказував мені ласки, ніж би, може, хотів... Потім я жив у закритій школі при

І гімназії, де педагогічним принципом було не розманіжувать, а пригнічувати чулу дитячу душу, і ласки я не знав, не навчивсь і сам бути ласкавим. Лагідного жіночого товариства не знав я й підрісши. Перший раз попав я в те товариство у Цюріху. Ти знаєш, яка то була строката юрба! Треба було перше розглянутись у ній. І я розглядався з цікавістю до тих, мовляв Кузьменко, "головоногих" і "явноголових". Розглядаючись, побачив тебе!..

— Ах... пам'ятаєте, як ви перший раз розказували мені щось таке в аудиторії, коло дошки? Яка н дурненька тоді була, аж тепер сором!..

Сі слова, навпаки, дали привід Корнієвичу знов поцілувати милу ручку.,

— Дурненька! — переказав він з докором. — Зовсім ні! Прийшло в аудиторію, так збентежилося, потім ото сіло біля мене, розгорнуло свої папери, так слухає уважно, таке розумне, миле! Мені здається, що я з тої ж хвилини полюбив тебе мимо своєї волі... І далі любив усе більше та дужче! А що не говорив ніколи про свою любов, так кажу ж тобі, що не мистець я на такі розмови... та до того бачив, що ти не горнешся до мене... що я не любий тобі чи... ще більше того!

— Я просто боялась трохи... тебе! — вимовила Люба, склоняючись до Корнієвича.

— Боялась?.. Тоді, коли я готовий був носити тебе на руках! — мовив він, пригортаючи її міцно. — Не міг же я бути навісним, коли мені здавалось навіть, що другий... та ні, я не хочу згадувати про се. То був такий тяжкий час тієї заздрої муки!.. Потім, потім теж я не був певний у тобі, в тім... ну, в тім, що я побачив перший раз з певністю отам, при нашому розстанні, як ми з поїздом рушили, а ти зосталася з сльозами в очах, плачучи, як мені здавалось... за мною! Од тої пори я рвався до тебе щоминути!.. О, за сей час розлуки я добре зважив, як я тебе люблю! Поки ти була на очах там, у Цюріху, поки я бачив тебе щодня, якось терпілось: зустрінешся, поговориш, побачиш; а як зостався сам — неначе половину життя згубив! Ну, просто, сказавши по правді, остатнім часом навіть досадно на себе було: що ж, справді! — нічим не можу зайнятись як слід! Бог знає що! Рветься душа до тебе, та й годі!

— А чому ж не писав про се?

— Не писав. От не писав! Рушив просто в дорогу у Полтаву, щоб прилинуть до тебе, щоб словами, душею сказати тобі, що я без тебе не можу жити! Що ти мусиш бути моєю, при мені! Будемо вкупі працювати, вкупі любити все те, що ти любиш! Жити вкупі! Ти ж будеш моєю? Ти схочеш? Мила моя, сужена моя, коли ж ти будеш моєю зовсім, перед всіма? Нехай там вінчають, нехай що хотять роблять, та нехай знають всі,

що вже ти моя, що я не віддам тебе нікому, нікому!!

Корнієвич закінчив свою мову цілуванням, ще гарячішим обняттям, котрим він ніби хотів заховати свою милу від самого місяця. Рука Любина обвилась коло шиї милого. Чи могли в ту хвилину Люба й Корнієвич бачити, що к садочку підійшов Кузьменко й дивився на їх?.. Глянувши, він тихо повернув набік, улицею... і легка луна від його ступнів покрилась ніжною луною поцілунків.

XX

Ай, тож-бо-то шарварку та клопоту сьогодні у будиночку в Марії Петрівни: Любине пак весілля справляється! Марія Петрівна розпадається, метушиться, хоть все собі тиха. Вона й рада... І якесь журливе почуття ворухиться в її серці: добре-то воно! Статечний, здається, чоловік трапився, хоч принаймні не німець, не пройдисвіт який! А все ж де не взявся, і бере її Любочку. Каже Любочка, що товариш із Цюріха, сам із Харківщини. Ет, сказано: "Дочки — чужа користь!.." Виглядиш її, випестиш, а там... Тож-бо зовсім приподобатись Марії Петрівні Корнієвич не міг: не могла вона позбутися того трошечки ворожого почуття, котре мис, здається, кожна мати до зятя, до того мужа коханої доні...

— Мамочко, ви його не бійтеся! — мовляла Люба в день шлюбу, жартливо торкаючи дужее плече свого молодого.— Він зовсім не такий страшний, як здається!..

— А чого ж би був страшний, нехай бог милує! — одповіла Марія Петрівна поважно, шпортаючись коло стола.

— Тетяно! Гарний мій молодий? — питала того ж таки дня Люба.

— А гарний! Показний такий, високий!

— Високий! Ніби тільки й краси, що високий! Мовби як високий, то вже й гарний!

— Ну... і огрядний собі! Кругловидий...

— Ет! Ти ж подивись, які у нього гарні очі: карі, великі! Ха-ха!

— Ну, очі... Хіба я знаю, які там у їх очі!.. То вже вам знати!..

— А розумний він який, коли б ти знала! — вихваляє, жартуючи, Люба.

— Ну! Невже ж би ви пішли за дурного!

— Чуєте, Дмитро Назарович,— гукає Люба, вбігаючи в другу хату,— якої великої гадки про мене моя Тетяна: що я б за дурного не пішла!.. Ха-ха-ха!

— Що ж,— одказує Корнієвич,— прикажете й мені прийняти се за комплімент собі? Хоть дуже ласкавого тут ще нема нічого!..

Обоє сміються, аж той віночок тремтить на голові у Люби. Вона виривається од того Дмитра і бере на руки маленьку сестрини дочку, свою пестушечку Оксану, бавиться з нею, цілує. Корнієвич теж підсусіджується до дівчинки, хоче поцілувати її ніжне личко.

— Іди собі! — мовить понуро дитинка.— Я тебе не люблю!

— За що ж ти мене не любиш? Бач, яка ти!

— Бо ти нашу Любу забираєш!

— Ні, я її не забираю! Нащо мені твоя Люба! То ж вона мене забирає! Дивись! — Корнієвич положив Любину руку собі на плече.

— Іди, іди! — кричить дівчинка.— Іди собі!!

— Ай, Дмитро Назарович, і хочеться вам дражнитися з дитиною! Ідіте собі геть! — гукає Люба.— Не плач, любонько, ми його проженем!

— Страх, як вона до вас подібна! Мовби не сестрениця, а дочка ваша!-мовить Корнієвич, милуючи поглядом маленьку Оксаночку на колінах у Люби.

Не прогнала ж Дмитра Назаровича маленька Оксаночка: он молоді вернулись вже од шлюбу... В світличці людно, шумно. Музики немає, і багацько гостей Марія Петрівна не напрохувала, а все ж таки дехто єсть! Що ж би то вже за весілля було! Тож у тім гурті пізнаємо й своїх знакомців: он тіточка ходить, питає молодих, хто перший став на рушник... Он Богдашевич, з білим пучечком на грудях,— вінця, бачите, держав над Любою, по давній знайомості. Он і Петро Степанович біля Віри Николаївни, щось то їй таке з ласкавою, умильною міною провадить! (Отак, як бачите: мовляв, ні з хати, ні в хату; все мовбито й женихається — і нічого не каже востаннє! Недарма Віра Николаївна, либонь, подала уже слово старому сусідові по маєтку, панові Котляревському, не доки ж пак ждати!..)

Кликали на весілля й Кузьменка, та він чогось не приїхав.

А онде — чи не знайомі нам гості — пані Загоровська з сином! Дождалася таки свого Костя! Е, щось-бо то Кость трохи помарнів. Видно, Париж не без сліда пройшов по юнаковому обличчю! Поблідло воно, очертї стали різчі, гостріші, погляд не має того колишнього поетичного вогню, на всьому обличчі печать втоми. Очі, як перше, дивляться вперед, та вже інша задума об'являється в їх...

Люба і Корнієвич зустріли привітно цюрихського товариша. Говорять собі, чого ж цуратись? Для Костя, однак, той шлюб вийшов доволі несподіваним. Загоровський всього скільки днів як повернувся в рідний куток і в Європі нічого не знав про віддання Любине; він трохи здивовано поглядає на молодих — коли ж то між ними зайшла тая близькість? А однак вони, видно, дуже любляться,— постерігає Кость,— навіть не можуть здержати при людях ні своїх іскристих поглядів, ні ласкавих пориваннів: он Корнієвич ні з того ні з сього,— так принаймні здалось Костеві,— цілує двократно руку Любину, а молода сміється при тім так втішно, і хоть сказала: "Ай, дайте спокій, Дмитро Назарович!"— одначе залишила свою руку в його руці; і молодий гладить ту ручку у шлюбному перстені з якимсь таким помахом, неначеб то була справді якась його власність. Той помах якось неприємно шкребнув Костя по душі, здався вульгарним і недоречним! З якої речі Корнієвичу виміркувать собі, що Люба якась-то для нього суджена власність? Що він таке, той Корнієвич! Самий звичайний чоловік, натура взагалі холодна і, як видно, дуже егоїстична, зовсім не підходяча до ніжної, лагідної вдачі Любочки! Чого вона за його йде, нащо вона зв'язує свою долю з його? Що може він дати їй у житті? І Костеві думається з жалем, що, може, Любочку на самому порозі шлюбного щастя, о котрім вона гадає побік Корнієвича, зустріне суворий деспотизм отого можнорукого, міцноголового мужа. А вона горнеться, як голубка! Яка вона гарненька сьогодні! Взагалі вона покращала з Цюриха: якась не така щупленька, розцвілася, в лиці краска. Краска непевна, та вона її дуже красить! Французи кажуть, що кожна молода гарна: "Chaque fiancée a beau succes" (фр. Засватана дівка всім

подобається) Може... Однак не всяка молода була такою гарненькою, повабною, як Люба, не на кожній голові буде так мило лежать вінок з померанцевого квіту. Який ніжний контур головки, яка зграбність поворотів, який блискучий погляд! А стан в тому білому одінню!.. Де у неї взялась така красива талія?

Погляд Костів стає не таким безпричальним, як з приїзду, він раз у раз звертається на молоду! А! На молодих!.. Бо вони все в парі: той русогривий обладар не одходить од своєї "власності". Якесь неприємне почуття встає у Костя, стукає в голову: Кость раз у раз проводить по своєму високому чолі.

— А! Прошу, прошу! Чому ж не зайшла зараз із церкви? — вітала Люба, цілуючись, паню Штокман, Раїсу нашу, свою ж таки товаришку! Прийшла ж тая товаришка на весілля, не погордувала запросинами Любиними, ще й чоловіка свого привела, пана Штокмана. (Гостюють, бачите, обоє в пані Брагової, приїхавши з Петербурга подихати трохи південним українським повітрям).

Раїса убрана по-петербурзькому: у модній, штучній сукні з практично дорогої тканини, тримається без примусу і разом ваговито, більше ваговито, ніж перше. Herr Stockmann такий самий, як був, лиш трошечки мовби потовщав; але той самий дерев'яний уклін, те саме сухе стискання руки. "Ich gratuliere! (нім.Поздоровляю!) — мовить він Любі.— Wunsche viel Gluck und Wohlergehen!" (нім. Бажаю астя та всього найкращого!) —додає Корнієвичу, котрий ото й zostався при розмові з ним, бо коли Люба мала бесідувати з товаришкою, то хто ж би у Марії Петрівни мав зайняти такого гостя? Навіть перший зять її, муж старшої дочки, полтавський учитель, одступився поодаль од пана Штокмана...

— А, Константин Михайлович! Яка несподівана зустріч! Давно ви в наших місцях? — гукала тим часом привітно Раїса.— Розкажіте ж мені, де ви бували, як маєтесь?

Побачивши, що Раїса доволі зайнята з Костем, Люба хутко одійшла до других гостей.

— Оце він, той німець? — питає в неї Катерина Пантелеймонівна, сидячи з кумою та сусідкою Марії Петрівни.

— Він же, він,— одказує, усміхнувшись, Люба. І щоб пані Загоровська не розсмішила її ще більше, пішла до іншого, молодого гурту, де Богдаше-вич щось таке ваговите розповідає сусідчиній молоденькій дочці.

Однак Herr Stockmann довго не сидів. Перед вечерею став прощатися з молодими і з господинею дому.

— Куди ж се ви? — питала Люба.

— Любочко! — мовила Марія Петрівна.— Ти ж уже попроси!.. Як там по-їхньому!..

— Справді, чого ж ви спішитесь? — сказала Люба по-німецьки.

— Ні, не займай його,— вмішалась Раїса,— нехай собі йде! Йому тут у нашім городі пива нема, і він всюди тільки світом нудить! Нехай собі виспитьсся, то, може, не такий кислий буде!

Herr Stockmann пішов, а Frau Stockmann zostалась. Однак той кавалер, той молодий товариш Кость, котрий би то мав займати її, щось то не дуже займався нею:

дивився більше кудись у просторінь. Люба й Корнієвич сіли теж до товаришів, розмовляли охоче. Спогадували колишнє, різні пригоди з цюрихського життя, товариство університетське.

— А де Білосельська? — спитала Раїса.— Вона, здається, за границею залилась?

— Вона в Парижі хотіла вступити в консерваторію, навчитися співу,— одказав Кость.— Тепер, здається, кудись виїхала, либонь, в Мілан чи на води кудись.

Розмова перервалася.

— Ну, як же ти маєшся? — питала Раїсу Люба.— Ще гаразд мені не розказала, як там живеш у Петербурзі.

— Нічого! — одповіла Раїса.— Практикую, маю свій кружок знайомих, більше між професорством.

— Маєш прийомні години для слабих?

— Звичайно.

— Ну, що ж, і для бідних маєш прийомні години?

— Ні, н-н-ні!.. Се страшенно клопітно, та й користі жодної немає!

— Ну, для лікарів, звичайно! — мовила Люба, усміхнувшись.— Але ж для недужих то єсть користь.

— Л для недужих невелика! — одповіла Раїса.

Подали вечерю. Гості гучною юрбою сіли. Великого прибору й великого етикету не було, однак все ж таки молодих посадили урочисто на посаді, мовляв. Люба сміялась чогось; їй весело й чудно трохи було. Молоді між собою перемовлялись, однак і інші зачіпали їх розмовою, жартами. Кость за вечерю стратив останній добрий настрій, щось нічого не їв, не пив і навіть сусідці своїй, тій Stockfrau (він пригадав собі в думці те прізвисько Раїсине) не прислужував, хоть вона охоче розказувала йому щось там таке про її життя у Петербурзі. Спільна ж розмова гостей дедалі оживлялась, голоснішала. Хтось-то підняв питання, що нібито вино гірке і треба, щоб молоді зробили своїм гостям ласку, підсолодили його; не пити ж, справді, гіркого напою!.. Намігся ж і чоловік Любиної сестри: "Гірко!" та й "Гірко!" гукає! Корнієвич вагувався, далі огорнув рукою Любу і поцілував у самі уста. Що ж, мовляв, таке! Одно те, що не перший же раз йому було, а друге — чей же таки можна вже було й прилюдно поцілувати свою княгиню... "От тепер посолодшало!" — говорили гості. Одному тільки Загоровському Костеві не посолодшало: його страшено прикро різнув той виступ Корнієвича, і він уповні згоджувався з Раїсою, коли вона процідила до його: "Дурацький звичай!" йому здалось до сього, що Корнієвич силою поцілував Любу. Може бути, що в сьому була доля правди: Люба страшенно збентежилась і спаленіла, коли Корнієвич рішив уволити волю гостей і її рідних; однак же, либонь, не зовсім підневільний поцілунок зірвав Корнієвич, хоч краєм уст, та одповіла йому його збаламучена молода.

Вечеря скінчилась. Гості ще залишались: не зриватися ж, мовляв, зараз по вечері, треба посидіти. Розмістилися знов у двох покоях; в хаті було душно, двері на ґанок одчинили. Люба хотіла освіжитись, вийшла на ґанок.

— Куди? Куди? — питав її Корнієвич, ідучи слідом.— Щоб застудитися надворі після

душної хати? Не можна! Ходім у хату! — І він обняв Любу, щоб вести назад.

— Пустіте, Дмитро Назарович! — казала Люба.— Я сама піду!.. Пустіте!..

— "Пусті-те!" "Іді-те!"-передражнявав Корнієвич.— Доки ж то вже буде те величання? Коли ж то вже буде "іди"? Коли?.. Ну, поцілуйте ж тут один раз, один тільки раз, та й підемо! Любочко, дружинонько моя!

Руки Любині обвилися коло шиї Корнієвича. Один поцілунок став за скільки. Тут пак ніхто не бачив!

Отже, помилилась молода! По двору ходив Кость, він бачив, як Люба вийшла, бачив усю ту милу сцену. Коли Корнієвич і Люба зникли в покоях, він зішов на ґанок і журливо задумався: тут він стояв колись-то з Любою... Не йому судилося те щастя, котре вживає тепер з милою дівчиною Корнієвич... В думці його мимоволі встали слова поета: "А щастя було так близько, так можливе!"